

Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan

*Ali Akyıldız**

Prodigal, but Benefactor: Pertevniyal Valide Sultan

Abstract ■ This article examines the life and activities of Pertevniyal Valide Sultan, mother of Sultan Abdülaziz (1861-1876), using original archival documents, and examining three distinctive characteristics of her personality. The first characteristic is her intervention in state affairs until the end of her son's reign, following the model of the mothers of reigning sultans in the 16th and 17th centuries. The second characteristic is her fun-loving, extravagant life style, as seen through the funds she acquired through her moneylender (*sarrafs*) without caring for the terrible condition of the imperial treasury that was drowning in international debt to such an extent that the empire could not even pay the salaries of its civil servants. The third characteristic is her philanthropic activities: she established several charitable foundations throughout the vast regions of the empire, as had her predecessors. The basic argument of this article is that the reactions aroused in both public opinion and the bureaucracy by Pertevniyal's intervention in state affairs were based on the conclusion that she did not have enough knowledge and experience, while also living an extravagant lifestyle. These all played a critical role in the formation of a coup that was staged in May of 1876, which dethroned her son, Sultan Abdülaziz. However, Pertevniyal Valide Sultan, as a representation of the tender and maternal aspect of the state, and at the same time as an advocate for the poor and destitute, is remembered as the last of the sultanas and women of the palace who established charitable foundations.

Keywords: Pertevniyal Valide Sultan, Sultan Abdülaziz, nepotism and favoritism, prodigality, charity, foundation, harem, women of the palace.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

Makaleyi okuyup değerli öneri ve eleştirileriyle zenginleştiren Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye ve Prof. Dr. Seyfi Kenan'a teşekkür ederim.

Bu makalede II. Mahmud'un eşi ve Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın hayatı, kişiliği, valide sultan olarak göstermiş olduğu performans ve umurun yararına yapmış olduğu hayır eserleri, orijinal kaynaklara istinaden incelenecektir. Tezimizin temelini, 16. yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın ilk yarısında biraz dönemin şartlarının da tesiriyle yönetimde etkin olan valide sultanlar gibi, Pertevniyal'ın de valide sultanlığının ilk gününden itibaren devlet işlerine müdahaleyi ve oğlunun iktidarını son sınırlarına kadar kullanmayı tercih eder bir görüntü çizdiği, özellikle Mehmed Emin Âli Paşa'nın 1871'deki vefatından sonra kendi yönetim anlayışıyla yaşama biçimini hayata geçirmek üzere daha müsait bir ortam bulduğu ve oğlu üzerindeki büyük nüfuzunu bazen topluma yararlı işler için bazen de siyaseten devlet açısından olumsuz neticeler verebilecek tarzda kullandığı hususları oluşturmaktadır.

II. Mahmud'un ikinci ikbali olan Pertevniyal'ın 1810 tarihinde doğduğu tahmin ediliyor. Aslının nereden geldiği hususu tartışmalıdır; her ne kadar Kürt¹ veya Roman asıllı olduğu iddia edilirse de Çerkes olma ihtimali daha ağırdır.² 9 Şubat 1830 tarihinde Şehzade Abdülaziz Efendi'yi doğurması üzerine Beşinci Kadınefendiliğe yükselir.³ Cariyelikten gelen diğer saray kadınlarının pek çoğu gibi hayatının erken dönemleri ve saraya nasıl intikal ettiği konularında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine Şehzade Abdülaziz'i geleneğe uygun olarak Topkapı Sarayı'nda tahta oturtmak amacıyla Dolmabahçe Sarayı Velihaht Dairesi'ne gelen Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya, hapse götördükleri zannıyla oğlunu vermek istemedi; söz konusu ricalin ısrarı üzerine gitmesine rıza gösterdiyse de durumdan emin olmak için arkaları sıra Topkapı Sarayı'na gittiği bilinmektedir.⁴

Esasında Sultan Abdülmecid'in son dönemlerinde oğlu Murad Efendi'yi Abdülaziz'in yerine veliaht yapma çabaları, 1859 yılında ortaya çıkartılan Kuleli Olayı'nın da etkisiyle Şehzade Abdülaziz'i daha sıkı bir gözetim altında tutma

1 Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892, s. 359. Bu bilgiye dikkatimi çeken Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye teşekkür ederim.

2 30 Ocak 1884, *The Eastern Express*, s. 53-54. Necdet Sakaoğlu, kaynak belirtmeksizin Pertevniyal'ın Çerkeslerin Şapsıh kabilesinden olduğunu belirtir (*Bu Mülkün Sultanları*, 36 Osmanlı Padişahı, Oğlak Yayınları, İstanbul 1999, s. 504).

3 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 5; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 124.

4 H.Y. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

siyaseti ve de en önemlisi Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine tahta çıkacak yeni padişahın cülûs ve biat töreni için gönderilen davetiyelerde cülûs edecek padişahın isim yerinin boş bırakılmış olması, Pertevniyal'in endişelerinin hiç de yersiz olmadığını gösteriyor. Öte yandan veraset değişikliği söylentilerinden endişelenen ve bir suikaste kurban gitmekten korkan Abdülaziz'in annesinin hazırladığı yiyecek ve içeceklerin dışındakileri yiyip içmediği ve mümkün mertebe dışarıya çıkmadığı rivayetleri kamuoyunda ciddi bir biçimde gündem oluşturur. Bu durum, Murad ile Abdülaziz arasında bir seçim yapmak hususunda devlet adamlarının kafalarının da hayli karışık olduğunu ve aralarında ciddi görüş ayrılıklarının bulunduğunu ortaya koyuyor. Özellikle dönemin güçlü figürlerinden birisi olan Serasker Rıza Paşa'nın Murad taraftarı olduğu biliniyor.⁵ Neticede oğlunun tahta geçtiğini görenek rahat bir nefes alan Pertevniyal, bu taht değişikliğiyle birlikte 5.000 lira maaşla "valide sultan" veya daha yaygın bir isimlendirmeye "mehd-i ulyâ-yı saltanat" ünvanına sahip olur.

Bilindiği gibi, padişahlar tahta geçtikten sonra güven duydukları dürüst devlet adamlarından birisini annelerine kethüda olarak tayin ederlerdi. Valide sultan gibi hem padişah haremının bütün sorumluluğu üzerinde olan hem yeri geldikçe padişahın gücünü ve iktidarını kullanan güçlü bir figürün dışarıyla olan bütün irtibatı ve satın almaların neredeyse tamamı kethüda vasıtasıyla yapıldığı için bu göreve atanacak kişinin son derece güvenilir olması gerekirdi. Sultan Abdülaziz, bu geleneğe uygun olarak müsteşarlık görevi üzerinde kalmak kaydıyla Tersane Müsteşarı Giritli Mazlum Bey'i valide kethüdası olarak belirler.⁶ Aradan bir sene bile geçmeden kethüdalıkla birlikte Hazine-i Hassa nazırlığına ve ardından da paşalığa terfi ettirilmesinde muhtemelen yeni görevinin, yani valide sultana yakın olmasının katkısı büyük olur. Kısa bir süre sonra yerine uzun yıllar bu görevi yürütecek olan Fatma Sultan'ın kethüdası Tahirpaşazade Hüseyin Hasib Bey getirilir.⁷

5 Sultan Abdülmecid'in Murad Efendi'yi veliaht yapma çabaları konusundaki tartışmalar için bkz. Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraset Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk Tesadüfleri, Kemal Beydilli'ye Armağan*, ed. Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, Berlin 2013, s. 509-537.

6 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Ankara 1988, X, 13.

7 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, 25, 42. Mazlum Paşa'ya 35.000 kuruş maaş bağlanır (29 Ekim 1861/24 Rebiülâhîr 1278, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İrade, Dahiliye [İ.DH], 51/32270). Valide sultanın kethüdası Hüseyin Bey'e Ekim 1865'te birinci rütbeden Osmanlı nişanı verilir (BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM], 345/14). Esasen valide sultanın maiyetindeki görevlilerin terfi ve nişan işlemleri de aksamadan yürürdü (18 Mayıs 1872/10 Rebiülevvel 1289, BOA, İ.DH, 51/45206; nr. 48469).

Valide sultan, görevini aksatmaksızın sürdürdüğü halde 1869 senesi başlarından itibaren sağlığı giderek bozulan Hüseyin Bey'den vazgeçmek yerine üzerindeki sorumlulukların bir kısmını sarrafı Mısırlıoğlu Bogos'un üstlenmesine karar verir;⁸ ancak Pertevniyal'ın bu tasarrufundan dolayı hayli kırılıp üzüldüğü anlaşılan Hüseyin Bey, hasta yatağında bile görevini eksiksiz yerine getirmeye çalıştığını ve iş yükünün Bogos Bey'e aktarılmasına gerek olmadığını belirtirse de⁹ bir süre sonra vefat etmesi üzerine yerine Ferid Bey getirilir.¹⁰ Zamanla pašalığa kadar yükselen Ferid Bey'in yaklaşık beş sene sonra ölümüyle bu göreve 9 Mart 1875 tarihinde Şura-yı Devlet üyeliğiyle birlikte Hâlet Paşa atanır.¹¹

Yine kethüdalık gibi gayet emin kişilere teslim edilmesi gereken bir görev de valide sarraflığıydı; zira, sarrafı, kethüdayla işbirliği içerisinde valide sultan adına bütün satın alımlarla harcamaları gerçekleştirir; kethüdanın getirdiği nakitlerin kayıtlarını tutar; mukataa, çiftlik ve kira gibi gelir kalemlerinin sözleşmelerini yapar; belli bir faiz karşılığında valide sultanın nakit ihtiyacını karşılar; özetle para ve harcamalarla ilgili her türlü işini görürdü. Bu önemli görev, sırasıyla Mısırlıoğlu Bedros (1861),¹² onun vefatı üzerine Meskûkât Müdürü Düzoğlu Mihran (1 Kasım 1862),¹³ Mısırlıoğlu Bedros'un kardeşi Mısırlıoğlu Bogos,¹⁴ tekrar Düzoğlu Mihran,¹⁵ yeniden Mısırlıoğlu Bogos¹⁶ ve Bogos Bey'in vefatı üzerine de oğlu Onnik Bey tarafından üstlenilir.¹⁷

8 12 Nisan 1869 (29 Zilhicce 1285), BOA, İ.DH, 52/41027.

9 15 Nisan 1869 (3 Muharrem 1286), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2557.

10 Hüseyin Bey'in maaşı olan 12.330 kuruş, 15.000 kuruşa çıkartılarak Ferid Bey'e tahsis edilir (11 Ocak 1871/18 Şevval 1287, BOA, İ.DH, 52/43493). Ferid Bey, dürüst, zayıf bünyeli ve içkiye düşkün bir insan olup cimriliğinden ötürü her şeyin ucuzunu tercih edermiş. Âtuf Bey'in bildirdiğine göre, yalısının rutubeti ve müptelâsı olduğu içki sıhhatini bozmuş, yalıda soba kurulması önerilerini masraflı olacağı gerekçesiyle geri çevirmiş ve 60 yaşına yaklaşırken vefat etmişti (*Hâtırat*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin, nr. 2671, vr. 95a). Bu eserin bir kopyasını temin eden Doç. Dr. Nurettin Gemici'ye teşekkür ederim.

11 Hâlet Paşa'ya 25.000 kuruş maaş bağlanır (BOA, İ.DH, nr. 48818).

12 31 Aralık 1862 (9 Receb 1279), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.II, nr. 1844.

13 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, 79; Y.Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. 62.

14 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, 123.

15 10 Nisan 1870, BOA, İ.DH, 52/42483.

16 8 Ocak 1871 (15 Şevval 1287), BOA, İ.DH, 52/43495.

17 14 Mayıs 1873 (16 Rebülevvel 1290), BOA, A.MKT.MHM, 454/54. Dört ay sonra, muhtemelen valide sultanın girişimleri neticesinde Onnik Bey'in rütbesi, rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizine yükseltilir (5 Eylül 1873/12 Receb 1290, BOA, İ.DH, nr. 46844).

Hayatı ve yaptıkları genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda Pertevniyal Valide Sultan'ın karakterinin üç baskın yönünün ön plana çıktığı görülür: devlet işlerine müdahale, müsriflik ve hayırseverlik. Bu makalede tarihî verilerin ışığında söz konusu karakter özellikleri merkeze alınarak valide sultanın bir portresinin çıkarılmasına gayret edilecektir.

Müdahil: Oğlunu yönlendirmeyi, iktidarını kullanmayı ve devlet işlerine müdahale etmeyi seven bir karakteri olduğu anlaşılan Pertevniyal, bu özelliğinin ilk işaretlerini oğlu daha tahta geçer geçmez vermeye başlar. Nitekim devlet işlerine müdahaleleri, daha sonra Sultan Abdülaziz'in mabeyn başkâtibi olan Âtîf Bey'in hatıralarına, “hususiyile Mazlum Paşa'nın ‘mehd-i ulyâ-yı saltanat efendimiz şöyle böyle ferman buyurdular’ yolunda Bâbiâli'ye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesi” şeklinde veciz ve hiçbir biçimde tevil kabul etmez ifadelerle yansır.¹⁸

Sadrızam Keçecizade Fuad Paşa'nın 2 Ocak 1863'te istifa etmesinin ardından Sultan Abdülaziz'in sadarete getirmek istediği Yusuf Kâmil Paşa'nın görev almaktan kaçınması üzerine, kethüdası Hüseyin Hasib Bey'i birkaç kere konağına göndererek görevi kabul etmesi için ısrarcı olduğu ve Yusuf Kâmil Paşa'ya “oğlumda istidad ve gayret vardır. Yeni cülus etdi, ümürü devlete layikiyle vâkıf değildir. Kendine tevdi ederim. *Halleri malûm olan vükelânın* ellerine bırakmasun, devlet ve milletin menafiine hizmet edebilecek cihetlere sevketsun” şeklinde telkinlerde bulunduğu iddia edilir.¹⁹ İbnülemin'in aktardığı bu ifadeler, Pertevniyal'in o dönemin bürokratlarının en azından bir kısmına güvenmediğini, oğlunu onların muhtemel kötülüklerinden korumaya çalıştığını ve devlet işleri ile bürokrasi konusunda kendine göre bir bakış açısına sahip olduğunu gösteriyor.

Sultan Abdülaziz'in üzerindeki büyük nüfuzundan ve muhtemelen devlet işlerine müdahalelerinin kamuoyu nezdindeki bilinirliğinden dolayı²⁰ kendisine cihandaki bütün insanların anası anlamına gelen “ümmü'l-cihan” da denirdi. Valide sultanlığının ilk dönemlerinde saray haremi mütevazi bir çizgiye çekilseye de bunun uzun sürmeyip eski ihtişama geri döndüğü; hatta, haremdeki cariye sayısının 900'e, yani, o güne kadarki en yüksek seviyeye ulaştığı ve o

18 Âtîf Bey, *Hâtırat*, vr. 23a-b.

19 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I, 215.

20 Ana oğul fırsat buldukça bir araya gelip beraberce vakit geçirmeyi severlerdi. Sultan Abdülaziz'in 1864'te İzmir'deki çiftlik-i hümayunda annesi onuruna bir ziyafet verdiğini ve ikilinin burada bir hafta dinlendiğini biliyoruz (Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, 122).

sırada başlayan Çerkes göçlerinin cariyeye yönünden haremi beslediği iddia edilir.²¹ Ayrıca, saray kadınlarının Avrupaî giyim-kuşam, moda ve lüks harcamaları yüzünden israf ve borçlanmalar da artar. Pertevniyal, sadece haremde değil, devlet işlerinin seyrine de müdahale etmekten geri durmazdı.²² Suriye valiliğine atanan Ahmed Cevdet Paşa'nın teşekkür ve veda için gittiği sarayda ayrıca kendisini valide sultana uğramak zorunda hissetmesi ve ona siyasi durum ile ülkenin gidişatı hakkında rapor vermesi, bu etkinin ve müdahalenin boyutlarını gösterir.²³ Öte yandan Mütercim Rüşdi Paşa'nın eski damadı olup izinsiz olarak Avrupa'ya giden Hüseyin Vasfi Paşa'nın 22 Şubat 1869'da tutuklanması, Sultan Abdülaziz'e bir suikast düzenleyeceğine dair Pertevniyal'in almış olduğu bir istihbarat üzerine vukubulur.²⁴

Süveyş Kanalı'nın açılışına katılmak amacıyla çıktığı gezi sırasında 13-19 Ekim 1869 tarihleri arasında İstanbul'a da uğrayıp bir hafta kalan Fransa İmparatoriçesi Eugenie, şehre geldiği 13 Ekim Çarşamba günü ikametine tahsis edilen Beylerbeyi Sarayı önünde Sultan Abdülaziz'in vapurda yaptığı karşılama merasiminin ardından bir süre dinlendikten sonra Dolmabahçe Sarayı'na giderek valide sultanı ziyaret eder; ardından selâmlığa geçip şerefine verilen ziyafete katılır. Ertesi sabah Beylerbeyi Sarayı'nda imparatoriçeye iade-i ziyarette bulunarak ağır şaldan yapılmış bir gecelik hediye eden Pertevniyal ile imparatoriçe arasındaki görüşmelerde tercümanlık görevini Şûra-yı Devlet Üyesi Düzoğlu Mihran Bey'in eşi üstlenir; bu arada valide sultanın hem Beylerbeyi Sarayı'na giderken ve hem de

21 O dönemde İstanbul'da bulunan ve annesi Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın eşi Melek Hanım vasıtasıyla haremden sağlıklı bilgi alma imkânına sahip olan Frederick Millingen (Kıbrıslı zade Osman Seyfi Bey), tahta çıktığında tek eşli olacağını açıklayan Sultan Abdülaziz'in bu kararının Avrupa'da memnuniyet yarattığını; ancak fiiliyatta çok eşliliği tercih ettiğini belirtir (*La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz*, 1862-1867, Paris 1868, s. 299). Bu metni tercüme eden Yrd. Doç. Dr. Selami Varlık'a teşekkür ederim.

Pertevniyal, zaman zaman yüklü miktarlarda paralar harcayarak hareme cariyeler satın alırdı. Cariye fiyatları, yaşına, güzelliğine ve özelliklerine göre 75 ilâ 500 lira arasında değişiklikler gösterir (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2045); satın alınıp sarayda sıkı bir doktor kontrolünden geçirilen cariyelerin ayrıca bütün ihtiyaçları karşılanırdı (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2554).

22 Necdet Sakaoglu, "Pertevniyal Valide Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 245.

23 Ahmed Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 227; aynı mlf., *Tezâkir 40 Tetimme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 152.

24 Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 272-73.

dönerken donanma gemilerinden yapılan top atışlarıyla selâmlandığını da ifade etmek gerekir.²⁵

Pertevniyal'in devlet işlerine müdahalesi, ifade edildiği üzere, Sultan Abdülaziz'in saltanatının başından beri süregelen bir vâkıa idi; ancak bu süreç, 1871'de Âli Paşa'nın ölümü ve sadarete Mahmud Nedim Paşa'nın getirilmesi üzerine öncesiyle kıyas kabul etmez derecede hızlanır. Padişah ile annesinin arzu ve isteklerini hem yerine getirecek hem de körükleyecek bir siyaseti benimseyen Mahmud Nedim Paşa'nın, Âli Paşa'nın ekibini ve bürokratları tensikat gerekçeyle görevlerinden ve dolayısıyla İstanbul'dan uzaklaştırıp merkez ve taşra bürokrasisini âdeta hallaç pamuğu gibi atması, Mahmud Nedim'i himaye eden padişah ile valide sultanı söz konusu ricalin düşmanlık oklarının hedefine oturtur. Öte yandan Mahmud Nedim Paşa'nın oluşturduğu bu kaos ortamında işlerin saray ve özellikle de büyük ölçüde valide sultan aracılığıyla görülüyor olması, ricalin, iltimas ve rüşvetle makam sahibi olmak gibi anormal yollara sapsmaları sonucunu doğurur.²⁶

Mahmud Nedim Paşa, 1871'deki ilk sadareti esnasında Köçekoğlu Agop vasıtasıyla Avrupa'dan 10 milyon liralık bir dış borç almış; ancak daha sonra halefi Sadrazam Midhat Paşa'nın yaptırdığı soruşturma neticesinde bu borçlanmadan 100.000 liralık bir kısmın kayıp olduğu ortaya çıkmıştı. Belgeler incelendiğinde bu kadar önemli bir meblağın padişahın iradesiyle değil, Mahmud Nedim'in vermiş olduğu bir senede dayanılarak alındığının anlaşılması ve hükümet tarafından sorgulanıp parayı aldığını kabul eden Mahmud Nedim Paşa'nın valide sultanı devreye sokarak parayı padişaha takdim ettiğini belirtmesi üzerine, Sultan Abdülaziz, Paşa'nın 100.000 liralık zimmetini affeder, ayrıca aleyhindeki durumun biraz yatışması için onu Kastamonu valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırır. Aradan iki ay bile geçmeden valide sultanın himmetiyle yeniden döndüğü İstanbul'da rahat durmayan Mahmud Nedim Paşa, vükelânın ortak kararıyla bu sefer Trabzon'a

25 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Ankara 1989, XII, 57-59; *Terakki*, nr. 243, s. 3; nr. 247, s. 1; Mehmet Yıldız, "Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugenie Onuruna Verilen Muhteşem Ziyafetler (1869)", *Milli Folklor*, (2014), sayı 102, s. 129.

26 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey 1963, s. 282. Mahmud Nedim Paşa'nın bürokrasiyi darmadağın eden siyaseti hakkında bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1326, I, 35-36; Sevil Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2013.

sürülürse de valide sultanın sahiplenmesi sayesinde çok kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'un yolunu tutar.²⁷

9 Ağustos 1872 tarihinde Gelibolu mutasarrıflığına atanan ve biraz ayak sürümüşünden dolayı ancak 26 Eylül'de görevine başlayabilen şair Namık Kemal'in üç ay gibi kısa bir süre devam eden mutasarrıflık görevinden alınmasının, kuduz bulaşmış başıboş köpekleri Gelibolu'nun üst tarafında bulunan Galata Burnu ile karşı kıyıdaki Lapseki'ye göndermesini kendisine yapılmış bir hakaret olarak değerlendiren Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Kayserili Ahmed Paşa'nın durumu valide sultana aktarması sonucunda olduğu iddia edilir.²⁸ Şüphesiz bu kadar basit bir sebeple izah edilemeyecek olan bu meselenin çok daha karmaşık nedenleri olabilir; ancak kamuoyunda böyle bir valide sultan algısının olduğunu göstermesi açısından da câlib-i dikkat bir örnektir. Yine 1872 Ekiminde 6. Daire-i Belediye Müdürlüğüne atanan ve Sultan Abdülaziz'e mensubiyeti olan Muhtar Bey'in valide sultanın koruması ve şefaati sayesinde bu göreve getirildiği iddiaları vardır.²⁹ Öte yandan bu dönemde mutad hiyerarşik yükselme ölçütlerinin dışında kuraldışı saiklerle yükselmek ve ünvan almak isteyenlerin başta valide sultan olmak üzere mabeyn görevlilerine ciddi miktarda hediye ve paralar dağıtmayı göze almaları gerektiği, bizzat bu hediye ve paralardan hissemend olan dönemin Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey tarafından ifade edilir.³⁰

27 *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı, Tabsıra-i İbret*, neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul 1325, I, s. 135-141. Diğer bir anlatı için bkz. Ebüzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973, II, s. 161-163. Mabeyn Başkâtibi Âtîf Bey, "bu istikraz pek ehven yapıldığından ve cânib-i sadaretten komisyon alınmadığından şu hizmete mukabil taraf-ı şahaneden Mahmud Paşa'ya yüzbin lira ihsan buyurulduğunu Serkurena Hurşid Bey ba-irade-i seniyye tebşir edip Mahmud Paşa'nın serkurenaya beşbin lira ihdâ eylediğine dair istid'asına da müsaade-i seniyye şâyân buyurulmuştur. Padişahlar tarafından vükelâya istifsar-ı hâtır ve yahud iltifat vukuunda vasıta olanlara ve sadaret ve müftülük ve sair tebeddül hatt-ı hümayunlarını, vezaret menşurlarını isal edenlere ber-muceb-i teşrifat mebâlig-i mâlûme ve sair hediye îtası mu'taddır" şeklinde tuhaf bir argümanla izah eder (*Hâtırat*, vr. 61b-62a, 66b). Oysa, konuyu açıklarken böyle bir tevili tercih eden Âtîf Bey'in, bu gibi pişkeş, caize ve büyük hediyelerin II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren yasaklandığını bilmemesine imkân yoktur (Yüksel Çelik, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İnkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2006, XV, s. 25-64). Kaldı ki öyle bir ihsan ve atıyye şeklinin II. Mahmud döneminden itibaren uygulanmaya çalışılan Tanzimat ve rasyonel bürokrasi ilkeleriyle uyuşması da mümkün değildir.

28 E. Tefik, *a.g.e.*, II, s. 170-171.

29 E. Tefik, *a.g.e.*, II, s. 208.

30 Nitekim paşa olmak isteyen ve daha sonra Basra valiliğine getirilen Mehmed Nasır Paşa'nın, Sultan Abdülaziz, valide sultan, sadrazam, baş mabeyinci ve mabeyn başkâtibi Âtîf Bey'e çeşitli

Bu sağlıksız ilişkiler, Cevdet Paşa örneği üzerinden ve onun farklı bir bağlamda naklettiği satır aralarından da takip edilebilir. Nitekim bir keresinde Halep'ten getirttiği mensucatı ve bir diğerinde ise torunu Yusuf İzzeddin Efendi'ye hediye etmek üzere bir at aradığını duyduğu zaman kendi ahırından seçtiği güzel bir tayı Pertevniyal'e verdiği, valide sultanın da bu hediyelere karşılık ona bir yüzükle birlikte bir murassa mahfaza gönderdiği görülüyor.³¹

Cevdet Paşa'nın, 18 gün gibi kısa bir süre görev yaptığı Maraş valiliğinden tekrar İstanbul'a çağrılması vesilesiyle valideye bir teşekkür mektubu göndermesi ve bir süre sonra da padişahın doğum gününü kutlamak için yine ona hitaben bir tebrikname kaleme alması, bu bağlamda anlamlıdır; zira normalde her iki hadisede de muhatabın Pertevniyal olmaması icab eder. Ancak onun gücünü ve oğlu üzerindeki etkinliğini bildiği için işi garantiye almayı tercih eden Paşa'nın girişimlerinin neticesini verdiği ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne atandığı görülüyor. Daha sonra sadarete getirilen Şirvanizade Rüşdi Paşa'nın kendisini Evkaf Nezareti'nden Maarif-i Umumiye Nezareti'ne kaydırması üzerine Cevdet Paşa'nın yaptığı "halbuki ben o fikirde bulunsam anın [Şirvanizade'nin] aleyhinde Valide Sultan vâsıtasıyla yâhud diğer bazı vesâit ile bazı ilkaata yol bulabilirdim" şeklindeki³² ilginç yorumu da, Pertevniyal nezdindeki kredisinin yüksekliğini ve onun devlet işlerine müdahale konusundaki yakın ilgisini açıkça ortaya koyar.

Mustafa Fazıl Paşa örneğinde olduğu gibi, bu müdahaleleri bazen yurtdışına kadar da uzanabiliyordu. Bilindiği gibi, Mısır Valisi İsmail Paşa, Pertevniyal'e ve Sultan Abdülaziz'e verdiği pahalı hediyeler karşılığında padişahın 28 Mayıs 1866 tarihli iradesiyle Mısır'da veraset sistemini değiştirerek kendi çocuklarına intikal ettirmeyi başardı. Hakkı gasbedilen ve bu esnada İsmail Paşa'nın baskısıyla İstanbul'da da gözden düşürülüp Paris'e gitmek zorunda bırakılan Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e bir açık mektup yazarak Paris'teki Yeni Osmanlı

hediyeler vermesinin ardından kendisine vezaret rütbesi ve paşalık ünvanı tevcih edilir. İstediklerini elde ettikten sonra üst düzey mabeyn görevlilerine dağıttığı 7.000 altın liradan Âtîf Bey'in payına 1.500 lira gibi o dönem için gerçekten çok büyük olan bir meblağ düşer (Âtîf Bey, *Hâtırat*, vr. 102b-103a).

31 *Tezâkir*'de hediyelerine karşılık Cevdet Paşa'nın yazmış olduğu mektupların metni de yer alır (*Tezâkir 40 Tetimme*, s. 91-93). Bu konuyla ilgili olarak sarrafı Bogos Bey'in valide sultana yazdığı mektuplar için bkz. 23 Haziran 1869 (13 Rebiülevvel 1286), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1513 ve 1514.

32 Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 Tetimme*, s. 121-123. Pertevniyal, *Kısas-ı Enbiya* isimli eserini kendisine takdim eden Ahmed Cevdet Paşa'ya takdirlirini belirtir bir mektupla birlikte bir murassa mahfaza hediye etmişti (A. Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 215-216; aynı mlf., *Tezâkir 40 Tetimme*, s. 126-127).

muhalefetine maddi yardımlarda bulunması üzerine valide sultanın bir mektup gönderdiği Mustafa Fazıl Paşa'dan ülkeye dönmesini istemesi ve döndüğü takdirde İstanbul'da içten bir kabul göreceğini bildirmesi; ayrıca, Paşa'nın da, 1867'de Avrupa seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz'i bağlılığını sunmak üzere Fransa'da bekleyeceğine dair valide sultana bir mektup gönderdiğini iddia eden haberlerin Avrupa basınında çıkması, bu bağlamda anlamlıdır.³³

Sultan Abdülaziz'in çıkmış olduğu 1863 Mısır ve 1867 Avrupa seyahatleri esnasında refakatinde bulunan ricalin seyahatin gidişatı ve padişahın durumu hakkında merkez bürokrasisinin yanında oğlu için endişelenen Pertevniyal'i de sürekli bilgilendirmek durumunda kalmaları, konumuz açısından önemlidir. Nitekim padişah ile maiyetinin sağ salim İskenderiye limanına ulaştıkları haberi Fuad Paşa tarafından bir telgrafla valide sultanın endişelerinin giderilmesi kaydıyla vakit geçirilmeksizin Bâbüâli'ye iletilir. Keza, Fuad Paşa, Paris seyahati esnasında da padişahın sıhhati hakkında İstanbul'u ve daha doğru bir ifadeyle valide sultanı sürekli bilgilendirmeyi ihmal etmez.³⁴

Valide sultanın devlet işlerine müdahaleleri Sultan Abdülaziz'in iktidarının sonuna kadar artarak devam eder. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın 26 Ağustos 1875 tarihinde ikinci kez sadarete getirilmesinde, başka bazı etkenlerin yanında Pertevniyal'in de etkili olduğu açıktır. Bu görevlendirmede, Hersek isyanını kısa sürede çözeceğini dile getirmesinin yanında, Sultan Abdülaziz'in ifadesiyle "bu zât [Mahmud Nedim] ma'zuliyeti âvanında aralık aralık bazı *vesatet-i nisâ ile mehd-i ulyâ taraflarına* umur-i maliyyeye ve Hirsch meselesine çare bulacağını şifahen ve tahriren beyan" etmesi, yani Mahmud Nedim Paşa'nın görevde bulunmadığı dönemde kadınlar aracılığıyla Pertevniyal'e ulaşarak mali sorunların ve o sırada devleti uğraştıran Rumeli Demiryolu ve Baron Hirsch meselesinin üstesinden gelebileceğini sözlü ve yazılı olarak iletmesi de etkili olur.³⁵ Mahmud Nedim Paşa, bir başka seferinde yine valide sultana ulaşarak Sultan Abdülaziz'e bir suikast planlandığını belirtmesinin ve Pertevniyal'in de bunu oğluna iletmesinin ardından padişah, başta veliaht Murad Efendi olmak üzere şehzadelerin hemen yazlıkla-

33 Ö.F. Akün, *a.g.e.*, s. 108-109, 136.

34 Ali Kemal Aksüt, *Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1944, s. 14, 128-135. Padişahın Avrupa seyahati dönüşünde yapılan karşılama merasimi günü sarayda bulunan Leylâ Saz, Pertevniyal'in "pek açık yeşil renkler üzerine kıymetkar beyaz dantel geçirilmiş uzun etekli giyimlerle başlarına taç gibi mücevher başlıklar, gerdanlarına kıt'aca küçük, kıymetçe büyük gerdanlıklar takmış" olduğunu belirtir, s. 208.

35 Âtîf Bey, *Hâtırât*, vr. 109a.

rından saraya dönmelerini ve gündüzleri dışarı çıkmaları durumunda da takip edilmelerini emreder.³⁶

Oğlunun iktidarının son anlarında ülkede bazı şeylerin iyi gitmediğini farkeden Pertevniyal, Mayıs 1876'da Hamdi Paşa'yı Midhat Paşa'ya göndererek özelde İstanbul'da ve genelde de bütün ülkede başgösteren problemlerin çözümü konusundaki görüşlerini bildirmesini rica eder. Midhat Paşa, müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğine dayanan bir yasal düzenlemenin gereğine işaret ederse de bu girişimden bir sonuç çıkmaz. Paşa, mayısın sonlarına doğru işlerin daha da kötüye gitmesi üzerine bu sefer Dârüssaade Ağası Cevher Ağa aracılığıyla kendisine başvuran Pertevniyal'e, ülke sorunları ve çözümleriyle ilgili görüşlerini bir muhtıra şeklinde iletir.³⁷ Bu sırada medrese talebelerinin yapmış olduğu gösterilerin devam etmesiyle telâşa kapılıp iktidarı kaybedeceğini anlayan Mahmud Nedim Paşa'nın da öncelikle durumu uzun uzadıya valide sultana arz edip olayların yatışabilmesi için Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasını ondan istemesi,³⁸ Pertevniyal'in siyasi olaylara ve siyasete ne derecelerde müdahil olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu özelliği İstanbul halkı ve devlet memurları tarafından da biliniyor olmalı ki devletten yapılmasını istedikleri hususları yazdıkları dilekçelerini, padişahın yanında Pertevniyal'e de sundukları görülüyor. Oysa normalde bunların Cuma Selâmlığı'nda veya yaptığı geziler esnasında padişaha verilmesi öteden beri yapılagelen bir uygulama olmasına rağmen, halkın ve memurların bir bölümünün arzuhallerini valide sultana sunmayı tercih ettikleri anlaşılıyor. Esasında dilekçelerin valide sultana sunulması hususu, sadece Pertevniyal'e mahsus bir keyfiyet olmayıp önceki dönemlerde de buna benzer uygulamalara rastlanır. Nitekim ulemanın bir bölümünün Ekim 1599'da III. Mehmed'in annesi Safiye Valide Sultan'ın arabasının önüne çıkarak para karşılığı iş yaptığını iddia ettikleri Anadolu Kadıaskeri Muhyiddin Efendi'nin görevden alınıp yerine Âhizade Abdülhalim Efendi'nin atanmasını istemeleri ve validenin desteğiyle bu girişimlerinde başarıya ulaşmaları,³⁹ bu tutumun dikkat çekici bir örneğidir. Yine Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'a da pek çok dilekçenin

36 Âtîf Bey, *Hâtırat*, vr. 132b-133a.

37 İsmail H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 53-54; *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi*, I, s. 164.

38 M. Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, I, s. 93-94.

39 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, II, s. 826-827.

sunulduğu ve cevap verilmesi için dilekçelerin Bâbü'ali'ye ve ilgililere yönlendirildiği bilinmektedir.⁴⁰

Halkın ve memurların böyle bir yola başvurmaları, muhtemelen onların valide sultanı algılama biçimlerinden ve onu kendilerine daha yakın hissetmelerinden kaynaklanır. “Ümmü'l-cihan” isimlendirmesi bu konuda açıklayıcı olabilir. Padişahın yüksek otoritesine nisbeten daha anaç, yumuşak, kapsayıcı ve sevecen bir otoriteyi temsil eden valide sultanın ihsan, inayet ve merhametinin ve dileklerinin onun katında kabul edilme ihtimalinin daha yüksek olacağı yaklaşımının memur ve halkın bu davranış biçiminde önemli bir rol oynadığı düşünülebilir.

Pertevniyal'e verilen dilekçelerde, evi olmadığı için kendisine bir evin veya bedelinin ihsanı, şehit çocuklarına maaş tahsisi, iş veya memuriyet talebi, yakınlarını hapisten kurtarma isteği ve devletten olan alacaklarının tahsili gibi talepler dillendirilir. Gönderilen dilekçeler, adamları tarafından değerlendirilip üzerlerine mütalaaları yazıldıktan sonra valideye sunulur; o da bu notlara uygun olarak çözüm bulunabilmesi için ilgili birimlere havale ederdi. Sayıları bazen bine ulaşan ve büyük bir çoğunluğu valideden atıyye ve ihsan isteyen fakirlere ait olan dilekçelere doğal olarak her zaman olumlu cevap verilemiyordu.⁴¹ Öte yandan verdiği emirlerin peşini bırakmayıp takip ettiği anlaşılan⁴² valide sultana mensup olmanın ikbal için yeterli olduğunun da⁴³ ifade edilmesi gerekir.

Müsrif: Pertevniyal, esasen tabiat olarak müsrif bir insan olmakla beraber o dönem saray kadınlarının her biri için israf âdeta olağan bir vâkıa idi. Bunun yanında Sadrazam Âli Paşa'nın ölümünden sonra iş başına geçen devlet adamları da, Mahmud Nedim Paşa'nın başlattığı kötü geleneği ve maliye son derece ağır bir vaziyette olduğu halde borçlanarak elde ettikleri paraları iyice israfa almış olan

40 Halkın değişik dönemlerde valide sultana sunduğu dilekçeler için bkz. 6 Temmuz 1849 (15 Şaban 1265), BOA, İ.DH, 96/4818; 198/11286; 1287/101263.

41 21 Aralık 1863 (10 Receb 1280), BOA, İ.DH, nr. 101585; Atatürk Kitaplığı Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (AKPVSE), nr. 1633; nr. 2234. Bu dilekçeler değişik yerlerde her yıl okuttuğu Mevlidler esnasında da Pertevniyal'e iletilebilirdi (24 Nisan 1875/18 Rebiülevvel 1292, AKPVSE, nr. 192; nr. 209). Pertevniyal'e sunulan dilekçe örneklerinin 39 adedi için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane ve Dökümantasyon Müdürlüğü Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVSE), 1/8.

42 24 Ocak 1862 (23 Receb 1278), AKPVSE, nr. 2687.

43 “Şehremaneti muhasebe müdürü Mehmed Efendi kullarının taraf-ı eşref-i ismetpenahilerine münasebeti olduğu beyan-ı âlisiyle kendisinin taltif ve tesiriri iradesini şâmil...” (6 Ocak 1875/28 Zilkade 1291, AKPVSE, nr. 3903).

padişaha ve annesine aktararak iktidarlarını sürdürmeyi tercih ederler.⁴⁴ Hazine-i Hassa bu dönemde borca batmış olduğu için valide sultanın, sarrafı Mısırlıoğlu Bogos vasıtasıyla yaptığı harcamaların faturası Maliye Hazinesi'ne yüklenir. Bu hesapsız harcama biçimi, doğal olarak valide sultan adına yaptığı harcamaların üzerine yüksek oranlarda faiz bindiren sarrafının da işine gelir; üstelik devlet adamlarının haberi olmadan ve valide sultanın sarrafına verdiği bir pusulaya istinaden. Nitekim böyle bir pusulaya dayanılarak Mısırlıoğlu'na hazineден sadece faiz olarak bir kalemde 6.383 lira gibi büyük bir meblağ ödendiği görülüyor.⁴⁵

Bu dönemde maliyenin içinde bulunduğu kötü vaziyetten dolayı memur maaşları uzun süre ödenemediği gibi piyasada da ciddi bir sıkıntı yaşanmaktaydı. Mali buhran her ne kadar valide sultanı da etkilerse de⁴⁶ o, en kötü ihtimalle sarrafına borçlanarak harcamalarını sürdürmenin bir yolunu bulur. Nitekim hazinenin sıkışık durumundan dolayı ödenemeyen maaşlarının karşılığı olarak sarrafının Pertevniyal'e verdiği paralar, senelik %12 faiz ve %0,5 komisyon gibi fahiş şartlarda bir borç sözleşmesine dönüştürülür.⁴⁷ Meselâ bir keresinde Paris'ten getirttiği 14 gümüş şamdanın bedelinin 2.587 lira gibi Pertevniyal'in aylık maaşının yaklaşık yarısına ulaşmış olması,⁴⁸ beğendiği beş parça mücevher için sarrafının 637 lira ödemesi⁴⁹ veya İstanbul'da ve taşrada Sultan Abdülaziz'e sunulmaya lâyık bulamadığı iki çift beygiri 696 altın liraya Londra'dan sipariş etmesi, yaşanan israfın boyutları hakkında bir fikir verebilir. Sarrafiyla olan mali ilişkilerinin muhasebesine dair kayıtlar incelendiğinde Pertevniyal'in her yıl gelirlerinin üzerinde bir harcama yaptığı görülür.⁵⁰

44 M. Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, I, 39. Cevdet Paşa, daha sonra Abdülaziz'i tahttan indirecek ekipte yer alan Hüseyin Avni Paşa'nın silâh satın alımı işinden aldığı rüşvetlerin bir kısmını valide sultana gönderdiğini ve Pertevniyal'in "ziyâde para verenlerin kendi oğluna ziyâde sâdık olduğu"nu zannettiğini iddia eder (Ahmed Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, s. 219, 227).

45 20 Eylül 1863 (6 Rebiülâhir 1280), BOA, İ.DH, 52/35002; 52/35035.

46 Pertevniyal'in geciken ve ödenemeyen maaşları için bkz. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1513 ve 1514; AKPVSE, nr. 2662; nr. 3649; nr. 3651; nr. 3936.

47 21 Haziran 1868 (29 Safer 1285), BOA, A.MKT.MHM., 411/19.

48 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2558.

49 11 Mayıs 1869 (29 Muharrem 1286), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1513 ve 1514.

50 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1513 ve 1514. Bir yıllık maaşları toplamı 60.000 ve esham gelirleri de 714 lira tuttuğu halde valide sultanın 75.163 lira harcadığı ve sarrafı Mısırlıoğlu Bogos'un maaş hesabına 3.446 lira faiz işlettiği görülür (12 Şubat 1865/16 Ramazan 1281, AKPVSE, nr. 4060). Bu defterde validenin sarrafı vasıtasıyla yaptığı harcamaların bir yıllık dökümü vardır.

Hazine-i Hassa ve Maliye Hazinesi'nin içinde bulunduğu sıkıntılarının bile frenleyemediği Pertevniyal, sarrafı vasıtasıyla bulduğu paraları cömertçe harcamayı sürdürür; savurganlığı özellikle Hıdiv ailesine mensup Mısırlı kadınlarla ilişkileri bağlamında ortaya çıkar. Mısırlı kadınların İstanbul'a her geliş ve gidişlerinde taraflar arasında oldukça pahalı hediyeler teati edilir. Nitekim 1865'te Fer'iyye Sarayı'nda misafir edilen Mısır Valisi İsmail Paşa'yla ailesi burada çok zengin ikram ve ziyafetlerle ağırlandıklarının yanında dönüşlerinde padişahla annesinin onlara verdiği hediyelerin tutarının 100.000 liraya ulaşması da,⁵¹ sarayın yaptığı ölçsüz harcamaların fahiş bir örneğidir. Zira tek kalemde yapılan bu masraf bile 60.000 lira tutan valide sultanın yıllık maaşının neredeyse iki katı mesabesindeydi. Diğer bir İstanbul ziyaretinde, artık Hıdiv ünvanını almış olan İsmail Paşa'nın annesiyle eşlerine yine çok pahalı mücevherler ve broşlar hediye eden Pertevniyal,⁵² cülûs yıldönümü şenlikleri için İstanbul'a gelen ve denizin üzerinde ve satın almış olduğu Emirgân'daki Hüsrev Paşa yalısının bahçesinde bir milyon kandil yakıp şehriyin yaptığı iddia edilen Hıdiv İsmail Paşa'yla maiyetini yine pahalı hediyelerle taltif eder.⁵³ Pertevniyal'in, oğlunun cülûs yıldönümü şenliklerinde kullanılmak üzere 1874'te Almanya'nın Krupp Silâh Fabrikası'ndan 30 top ismarlaması da bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir husustur.⁵⁴

Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan'ın karakterinin üçüncü ve hayli baskın bir yönünü de hayırseverlik oluşturur. O, pek çok vakıf kurmuş ve zor durumda kalmış insanlara yardımlarda bulunmuş bir hayırseverdi. Bu husus bir sadaret arzına, “mehd-i ulyâ-yı saltanat devletlü ismetlü sultan-ı aliyetü's-şân efendimiz hazretlerinin daima efkâr-ı mahsüs-nisâr-ı ismetpenâhileri umûr-i hayriyye ve menâfi-i umumiyeye masruf ve ma'tuf” olduğu cümleleriyle yansır.⁵⁵ Ancak bu noktada şunu da belirtmemiz gerekir ki üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu

51 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, s. 137. Yine sipariş ettiği ağır ve pahalı mücevherler için bkz. 17 Aralık 1872 (16 Şevval 1289), AKPVSE, nr. 67.

52 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Ankara 1993, XV, s. 21.

53 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Ankara 1991, XIV, s. 53-54. Hediyeleşme doğal olarak çift taraflıydı. Hıdiv, merkezdeki bürokratlara, padişaha, padişahın yakın çevresine büyük paralar ve pahalı hediyeler vermekteydi. Mabeyndeki görevlilere dağıtılmak üzere gönderdiği paraların bölüşülmesinde sorun çıkmış, mabeyn başkâtibinin bunların büyük bir kısmına el koyup geri kalanını görevlilere tevzi etmiş olduğu anlaşılmış, diğerlerinin şikâyeti üzerine sorunu Pertevniyal'in kethüdası Ferid Paşa çözebilmişti (Âtuf Bey, *Hâtırat*, vr. 71a-b, 72a, 86b-87b).

54 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 22. Daha önce sipariş ettiği 90 adet top ise gelip yerlerine yerleştirilmişti, s. 14.

55 9 Nisan 1864 (2 Zilkade 1280), BOA, İ.DH, 51/36115.

oğlu Sultan Abdülaziz'e her arzusunun yaptırma imkânına sahip olduğu için istediği arazi ve emlakı kendi vakıfları adına tahsis ettirebiliyordu. Nitekim yapmayı düşündüğü vakıflarına gelir olmak üzere sur dışında Fasıl Tarlaları denilen arazilerle sur içindeki bazı dükkânların kendisine tahsisini istemesi üzerine 300 lira karşılığında bu arzusu hemen yerine getirilir.⁵⁶

Ardından sırasıyla Üsküdar Paşalimanı'nda mevcut anbarların arka tarafındaki boş arsa ve bekleme odaları;⁵⁷ İstanbul Bahçekapı'da Şehremaneti'nin önündeki arsalar;⁵⁸ Tırhala kazasında, Karlı ve Voyvoda; Yenişehir kazasında, Biçri; Alasonya kazasında, Graçova ve Pınarbaşı; Persepe kazasında, Kirman ve Florina kazasında, Koska çiftlikleri ile Bursa'da namazgâh ipek fabrikası;⁵⁹ Galata'da Kule Kapısı civarındaki bazı araziler;⁶⁰ Kadırga Limanı'nda harbende (katır) ahırları arsası⁶¹ ve Galata Köprüsü'nün yakınında eski anbarların olduğu yerler⁶² vakıflarına gelir olmak üzere değişik tarihlerde Pertevniyal Valide Sultan'a tahsis edilir. Yine Terkos kazasında Balyan Burnu isimli yerde de çiftliği ve birçok hayvanı vardı.⁶³ Sultan Abdülaziz, ayrıca, Medine'de Harem-i Şerif'in hemen yanbaşıında bulunan Dârüzziyafe denilen yerdeki 14 arsayı bazı vakıf eserler inşa etmesi amacıyla annesine tahsis eder.⁶⁴

Galata Köprüsü'nün önündeki arsa üzerinde, bir tarafı denize ve diğer tarafı ise yola bakan bir bina inşa ettiren valide sultan, toplam yedi dükkân bulunan ve 3.964 liraya malolan bu binayı⁶⁵ farklı şahıs ve firmalara kiralayarak vakıflarına

56 Tarlaların yıllık kira getirisi yaklaşık 48 liraydı (8 Mart 1862/7 Ramazan 1278, BOA, İ.DH, 51/32883; 51/33635).

57 31 Mayıs 1862 (2 Zilhicce 1278), BOA, İ.DH, 51/33195. Hazırlanan mülkname, valide sultana verilmek ve gereği yerine getirilmek üzere padişaha takdim edildi (6 Eylül 1864/4 Rebiülâhîr 1281, BOA, İ.DH, 51/36551).

58 5 Mart 1863 (14 Ramazan 1279), BOA, İ.DH, 51/34202.

59 Bütün bu çiftliklerin ve fabrikanın muaccelâtı toplamı 28.721 ve hasılatı da 3.044 liraydı (9 Nisan 1864/2 Zilkade 1280, BOA, İ.DH, 51/36115; 52/38113).

60 29 Eylül 1864 (27 Rebiülâhîr 1281), BOA, A.MKT.MHM., 313/61.

61 22 Aralık 1864 (23 Receb 1281), BOA, İ.DH, 51/36839.

62 19 Mart 1866 (2 Zilkade 1282), BOA, İ.DH, 52/38062.

63 21 Nisan 1873 (22 Safer 1290), BOA, A.MKT.MHM., 452/67.

64 22 Haziran 1867 (19 Safer 1284), BOA, A.MKT.MHM., 385/30. Arsaların toplam yüzölçümünü 8.790 m² (11.597 arşın) idi (5 Ocak 1868/10 Ramazan 1284, BOA, İ.DH, 52/39727).

65 Bu paranın önemli bir kısmı valide sultanın sarrafından borç alındı. Bina için yapılan harcamaların ayrıntıları için bkz. 14 Temmuz 1866 (1 Rebiülevvel 1283), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1818.

gelir sağlar, ayrıca Paşalimanı'ndaki arsalar üzerinde yine aynı amaçla beş Avrupalı tüccarla imzalanan 15 yıllık bir sözleşmeye⁶⁶ istinaden inşa ettirilen ve buhar gücüyle çalışan 12 taşlı ve beş katlı büyük değirmen 10.399 liraya malolur. Pertevniyal, ayrıca anbarların civarında bulunan cami ve tekke ile önündeki yalıtı da onartmıştı.⁶⁷

Valide sultana sağlanan ayrıcalıklar bunlarla da sınırlı değildi, mahkemelere intikal etmeyen bazı araziler üzerindeki idarî anlaşmazlıklar ve ihtilâflar da her zaman onun lehinde neticelenirdi.⁶⁸ Meselâ yukarıda valide sultana tahsis edildiği belirtilen Voyvoda Çiftliği'yle Londra Sefiri Kostaki Musurus Bey'in çiftliği arasında kalan emlak-i hümayuna ait bir arazi üzerinde iki taraf arasında anlaşmazlık çıkar ve taraflar bu arazinin kendilerine verilip karşı tarafa başka bir yerden bir arazi ayrılmasını talep eder. Pertevniyal'ın müdahalesi neticesinde söz konusu arazinin valide sultan çiftliğine ve emlak-i hümayuna ait o kadar büyüklükteki başka bir arazinin de Kostaki Bey'in çiftliğine ilâve edilerek sorun çözümlenir.⁶⁹ Ayrıca valide sultanın vakıflarına yönelik olarak istediği vergi ve diğer bazı muafiyetler, benzerlerine emsal olmamak üzere "sûret-i istisnaiyyede" tutulup hemen yerine getirilirdi.⁷⁰

Mâmafih, Pertevniyal'ın hayır işlerine olan merakı oğlunun tahta geçmesiyle başlayan bir süreç olmadığını ifade etmek gerekir. Vakıflarını ve özellikle de para vakıflarını çok önceleri, kadınefendi olduğu dönemde kurmaya başladığı görülüyor. Tespit edebildiğimiz ilk vakfiyesi eşi II. Mahmud dönemine ait olup 14 Şubat 1838 (19 Zilkade 1253) tarihini taşır. Bu vakıf Eyüp Camii'nde mevlid okutulmasına ve halka vaaz verilmesine dairdi.⁷¹ Sultan Abdülmecid döneminde de yeni gelirler ilave edip vakıflarını güçlendirmeyi sürdürür. Meselâ 1 Aralık 1852 (18 Safer 1269) tarihinde vakfettiği 15.000 kuruşun senelik %15 faizle işletilerek elde edilecek kârıyla her yıl Fatih Camii'nde mevlid okutulması, hizmet eden

66 Pia Hochhut, "The Pious Foundation of Pertev Niyal-Remarks on the Steam Mill at Paşa Limanı (Üsküdar)", *Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Herausgegeben von Hans Georg Majer/Raoul Motika, Wiesbaden 1995, s. 132-133.

67 16 Temmuz 1865 (21 Safer 1282), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1818.

68 12 Şubat 1863 (22 Şaban 1279), BOA, İ.DH, 51/34232; 15 Zilkade 1281, 52/37139.

69 13 Kasım 1865 (23 Cemaziyelâhir 1282), BOA, İ.DH, 52/37741; 52/37139.

70 Paşalimanı'nda inşa edilen ve buhar gücüyle çalışan değirmen için verilen muafiyet konusunda bkz. 23 Eylül 1864 (21 Rebiülâhir 1281), BOA, A.MKT.MHM, 313/4. Valide sultana ait olan Alembertos ve Filyoz çiftliklerinde üretilip satılmak üzere İstanbul'a getirilen tütünler de vergiden muafı (12 Nisan 1868/19 Zilhicce 1284, BOA, A.MKT.MHM, 404/93).

71 Vakfiyenin aslı için bkz. AKPVSE, nr. 3532.

görevlilere vakfın gelirlerinden para verilmesi ve Fatih Sultan Mehmed türbesine büyük bir kuburlu çalar saat hediye edilmesi, 29 Ağustos 1854 (5 Zilhicce 1270) tarihinde vakfettiği 23.000 kuruş, çeşitli kitaplar ve Kur'an-ı Kerimler ile vakfını güçlendirmesi ve ardından 26 Aralık 1855 (16 Rebiülâhîr 1272) tarihinde 15.000 kuruş daha vakfetmesi, hem vakfını desteklemeye hem de hayır işlerine yeni alanlar açmaya yöneliktir.⁷² Vakfiyesine yaptırdığı bir ek ile Kâbe'de her gün bir cüz Kur'an okunarak her ay bir hatim indirilmesini ve kendisi ile oğlu Abdülaziz'e dualar edilmesini şart koşan Pertevniyal, bu iş için görevlendirdiği Hanefi imamı Acemizâde Şeyh Hasan Efendi'ye bir de matbu Kur'an göndermişti.⁷³

Aşağıda verilecek olan vakıflarının listesinden de anlaşılacağı üzere, Pertevniyal'ın hayır işleri doğal olarak valideliği döneminde yoğunlaşır ve hacim olarak da öncesiyle kıyas kabul etmez derecede büyür. İktidarını kaybettikten ve iktidar, güç ve zenginliğin gelip geçici olduğunu acı bir şekilde idrak ettikten sonra da elindeki mal varlığıyla vakıf kurmayı sürdürdüğü, ancak muhtemelen yaşadıklarının da etkisiyle vakıflarının hizmet önceliğinin farklılaştığı görülür. Nitekim 2 Nisan 1877 tarihli vakfiyesi, Mekke'de Harem-i Şerif'te, Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da ve Filistin'de Habrun kasabasında bulunan Hz. İbrahim'in makamında (Halilü'r-rahman), Şam'da Emeviye Camii'yle Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin türbesinde her gün Kur'an okunup İslâm büyükleri, eşi II. Mahmud, oğlu Sultan Abdülaziz ve kendisi için dualar edilmesine dairdir. Bu vakfiyede öncekilerde yer almayan bir vurgu vardır: Kur'an okunması hizmetinin kesinlikle terk edilmemesi.⁷⁴

Bu yazının esas amacı valide sultanın kurmuş olduğu vakıfların ayrıntılarını ortaya koymak değil vakıf, hayır ve bireysel yardım faaliyetlerinin sınırlarını belirleyip bunların ortaya çıkarılmasını sağlayan esas motivasyonu, yani Pertevniyal'ın

72 Vakfiyelerin suretleri için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman Gazetesi Bölümü, nr. 193; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakfiye Defteri*, nr. 747, s. 185, 198, 210 vd. Daha sonra bu vakıflara yaptığı ilâvelerle Fatih Camii'ne maun ağacından yapılmış bir saat mahfazası, üzeri gümüş kakma rahle ve gümüş kaplı çekmece içinde saklı sakal-ı şerif, örtü ve seccade; Eyüpsultan Camii'ne de bir saat vakfetti (12 Kasım 1865/21 Cemaziyelâhîr 1282, VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 150-151).

73 Valide sultan, 6 Ağustos 1877 tarihli yazısında Kâbe'de Kur'an okunmaya başlandığını belirten Acemizâde'ye (AKPVSE, nr. 391) bir saat hediye etti (4 Eylül 1878/7 Ramazan 1295, AKPVSE, nr. 4160).

74 Vakfiyede ayrıca aşağıda açıklanacak olan Dârüzziyafe'de yapımına başladığı hastahanenin tamamlanması, Yenişehir-i Fenar'da Sa'diye tarikatına bağlı Şeyh Hafız Efendi Dergâhı'na taamiye verilmesi ve mübarek gecelerle bayramlarda burada hatim indirilmesi gibi şartlar da vardı (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 184 vd).

karakterinin üçüncü yönünü oluşturan hayırseverlik özelliğini incelemek olduğu için burada valide sultanlığından önce başlamış olan vakıf kurma süreciyle bireysel yardım faaliyetlerinin bir muhasebesi yapılmaya çalışılacaktır.

1. *Aksaray Valide Sultan Camii*: Pertevniyal Valide Sultan'ın en önemli eseridir. Aksaray'da daha önce yanmış olan Kâtip Camii'nin yerine inşa edilen ve Ortaköy Valide Camii büyüklüğünde olması planlanan bu cami, mektep, muvakkithane, sebil ve türbeyle birlikte bir külliye olarak tasarlanır. 7.538 liraya satın alınan arsalar üzerinde Kasım 1869'da gerçekleştirilen büyük bir törenle inşaatına başlanan⁷⁵ ve yaklaşık iki buçuk senelik bir çalışmanın sonucunda tamamlanan cami, 5 Nisan 1872 (26 Muharrem 1289) tarihinde büyük bir törenle ibadete açılır. Dolmabahçe Sarayı'ndan camie varıncaya kadar yol boyunca asker ve zaptiyelerin sıralandığı ve valide sultan, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, sultanlar, sadrazam, şeyhülislâm, serasker, mâbeyn müşiri ve diğer davetlilerin katıldığı törende kurbanlar kesilip fakirler sevindirilmiş; başmimar Serkis Bey'le inşaatta emeği geçenlere ihsanlarda bulunulmuş; ayrıca tören yüzünden birkaç saat çalışamadığı için tramvay şirketine de valide sultan tarafından 100 lira bağışlanmıştı.⁷⁶

Camiin tamamlanmasından bir sene sonra, yine bazı vakıf binalar inşa etmek amacıyla etrafındaki bostan da Pertevniyal'e tahsis edilir.⁷⁷ Bazı araştırmalarda camiin mimarı olarak İtalyan Pietro Montani ismi verilirse de bu doğru değildir; yapının mimarı Serkis Balyan'dır. Doğu ve Batı mimarî tarzlarının karışımı bir yapı olan cami, yol ve alan çalışmaları ile yapılan üst geçitler yüzünden günümüzde iyice aşağıda kalmış, gömülü bir vaziyettedir. Camiyle birlikte yapılan ve yaklaşık 16 ayda tamamlanan valide sultanın türbesi, muvakkithane, türbedar odaları, kahve ocağı, şadırvan ve diğer bazı binalar toplam 4.558 liraya malolur.⁷⁸ Cami, mektep, karakolhane ve diğer müstemilâtı içeren binalarla buralarda görev yapacak olan vazifelilerin gider ve maaşları için zengin gelirler tahsis edildiği gibi, bu binalara konulacak eşyalar da vakfiyede ayrıntılı olarak belirlenir; ayrıca külliyyede

75 Temel atma törenine katılan davetlilere 698 liralık hediye dağıtıldı (M. Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 125-126).

76 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XIV, 15-16; 5 Nisan 1872 (24 Mart 1288), AKPVSE, nr. 495. Cami in ve Pertevniyal'ın yaptırdığı bazı vakıfların vakfiyelerinin Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra tescil ve Cihat Kalemi'nde muhafaza edilen vakfiye defterine kaydedildiği anlaşılıyor (16 Ağustos 1877/6 Şaban 1294, BOA, İ.DH, nr. 61560).

77 5 Nisan 1873 (6 Safer 1290), BOA, İ.DH, nr. 46276.

78 Bu binalar için satın alınan malzemelerle işçi ücretleri ve diğer giderlerin ayrıntıları için bkz. 30 Mayıs 1866 (15 Muharrem 1283), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1820.

görev yapacak imam, müezzin, türbedar, bekçi gibi görevlilerin ikametleri için evler de inşa edilir.⁷⁹

Valide sultanın defnedildiği türbe, ilk olarak 1926-29 yılları arasında yapılan tramvay yolu genişletme çalışmaları sırasında biraz geri çekilir; ardından Fransız şehircilik uzmanı Henri Prost'un imar düzenlemeleri esnasında ikinci kez geri çekme işlemi yapılır, 1958'de ise tamamen yıktırılır. Pertevniyal'in nâşi, bir süre Topkapı Sarayı'nda muhafaza edildikten sonra eşi Sultan II. Mahmud'un türbesine, padişahın sandukasının altına gömülürse de daha sonra yeniden yapılan türbesine nakledilir.⁸⁰ İnşa edildiğinde türbenin giriş kapısının üzerinde olduğu bilinen kitabesinin⁸¹ bu süreçler neticesinde kaybolduğu anlaşılıyor; zira bugün giriş kapısının üzerinde herhangi bir kitabe yoktur. Valide sultan, camiin yanında yaptırdığı ve 329'u yazma ve 557'si matbu olmak üzere toplam 886 eser bağışladığı kütüphane, uzun yıllar bu mekânda hizmet verdikten sonra 1945'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilir.⁸² Pertevniyal'in Fatih Camii kütüphanesine de bir kısmı yazma bir kısmı matbu 33 cilt kitap vakfettiğini⁸³ biliyoruz.

Pertevniyal'in külliye bünyesinde eşi II. Mahmud adına inşa ettirdiği Mahmudiye Rüşdiyesi sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Mektepte görevlendirilen hoca ve vazifeliler ile her iki kısımda görülecek derslerin ayrıntıları vakfiyede belirlenmişti. Mektebin hoca ve talebelerine bayramlarda elbise ve atiyye dağıtılması ve okulda bir görevlinin her gün bir cüz okuyarak ayda bir kere Kur'an'ı hatmetmesi vâkıfın şartlarındandı.⁸⁴ 1911'deki Aksaray

79 6 Aralık 1872 (5 Şevval 1289) tarihli vakfiye metni için bkz. VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 161 vd.

80 Tarkan Okçuoğlu, "Pertevniyal Valide Sultan Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 246. Türbe günümüzde ziyarete kapalıdır.

81 "Türbe-i mezkûr kapısının üzerine yazılan yazı için hattata ve mücellide ve kazımasiçün taşçıya verilen 610 guruş" (30 Mayıs 1866/15 Muharrem 1283, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1820).

82 Halit Dener, *Süleymaniye Umum Kütüphanesi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, s. 55-56. Vakfettiği kitaplar, Kur'anlar, Delâil-i Şerifler, En'âmlar, tefsirler, hadis, siyer, kıraat, usul, fıkıh, fetva, feraiz, tasavvuf, mevâiz, âdab, akaid, kelâm, hikmet, meani, beyan, mantık, nahiv, sarf, tarih, lügat, farsça gibi ana kategorilere ayrılabilen eserlerdi. Bunların ayrıntılı bir listesi için bkz. VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 173 vd.

83 6 Eylül 1866 (25 Rebiülâhır 1283), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 152 vd.

84 Her iki kısmın hocalarıyla mektep görevlilerine bağlanan maaşlar için bkz. VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 161 vd.; AKPVSE, nr. 3353; nr. 2342. Sıbyan kısmındaki talebelerin velileri bir mektupla Maarif Nazırı Cevdet Paşa'ya teşekkürlerini sundu (25 Haziran 1873, BOA, YEE, 35/5;

yangınında binası yanan okul, faaliyetlerini yine Aksaray'daki başka bir konakta sürdürür. bugün ön tarafta bulunan ve Pertevniyal Lisesi olarak eğitim veren bina ise Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıf gelirleriyle 1930'da inşa edilir.⁸⁵

2. *Trabzon Hocapirefendi Medresesi Mescidi*: Trabzon'da faaliyet gösteren Hoca-pirefendi Medresesi içinde bulunan ve bir süre önce medreseyle birlikte yanmış olan mescit ile kütüphanenin yeniden inşası için valide sultana başvuran Pir Mehmed Efendi'ye 10.000 kuruş gönderilerek⁸⁶ inşa edilen kütüphane ile mescit eksikleriyle birlikte 18 Ocak 1866'da, Ramazan ayı içerisinde ibadete açılır.⁸⁷ Trabzon Valisi Ali Paşa, bu mescit için şair Hilmi Efendi'nin düştüğü beş beyitlik tarihin bir mermere kazınarak kapısı üzerine konulmasını ve mescidin eksiklerinin yine valide sultan tarafından karşılanmasını istediye de bundan sonra ne tür bir gelişmenin olduğu belgelerden takip edilemiyor.⁸⁸

3. *Çeşmeler*: Pertevniyal'in çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere ülkenin değişik yerlerinde çeşmeler yaptırdığı görülüyor. Burada zikredilen çeşmeler sadece bizim tespit edebildiklerimiz olup valide sultanın yaptırdıklarının tamamı olmayabilir. Öte yandan varlığı ismen belirlenebilenlerin bir bölümünün de zamanın ve hoyrat ellerin tahribine uğradığı anlaşılıyor.

a. *Fatih Taşkasap Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi*: 13 Ekim 1851 (17 Zilhicce 1267) tarihinde tamamlandığı anlaşılan bu çeşme Taşkasap'ta Sarı Musa Efendi Mescidi sırasındaydı. Kadınefendiliği döneminde yaptırmış olduğu ve oluşturduğu vakfiye ile 7.500 kuruş tahsis ettiği bu çeşme hakkındaki bilgilerimiz şimdilik bundan öteye geçmemektedir.⁸⁹

b. *Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi*: Pertevniyal, Aksaray'da daha sonra Valide Camii'ni inşa ettirdiği Kâtip Camii'nin önünde bir çeşme yaptıır. Esasen kethüdası Hüseyin Bey vasıtasıyla çeşmenin yanında bir de muvakkithane

AKPVSE, nr. 2413). Vakfiyesine göre okulun mevcudunun 150 kişiyi geçmemesi gerekiyordu (6 Nisan 1873/7 Safer 1290, AKPVSE, 280). 21 Haziran 1888 tarihinde mektebin sıbyan kısmında dört sınıfta toplam 95 talebe vardı. Talebelerle babalarının isimleri ve geldikleri yerlerin ayrıntılı listesi için bkz. AKPVSE, nr. 1352.

85 Ayhan Doğan, "Pertevniyal Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 244.

86 28 Haziran 1865 (3 Safer 1282), PVSE, 1/18.

87 7 Şubat 1866 (21 Ramazan 1282), PVSE, 1/20.

88 "Düşdi binası âli bu mescid-i şerifin (1283)

Tahsîn eder âhali tarh-ı güzînin el-hak" (1283) (24 Temmuz 1866, PVSE, 1/19).

89 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 747, s. 170 vd.; nr. 634, s. 145-146.

yaptırmak isterse de bu niyetini daha sonra gerçekleştirebilir.⁹⁰ 27 Ekim 1862’de tamamlanan ve şerbetler dağıtılarak halkın hizmetine açılan bu dört yönlü büyük çeşme, daha sonra Valide Camii yaptırıldığı sırada yolu daralttığı gerekçesiyle meydandan kaldırılıp camiin giriş kapısının yanına nakledilir.⁹¹

c. *Eyüp Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi*: Pertevniyal’ın 1856 yılında Eyüp’te Abdülvedud veya Yavedud Camii sırasında cephesi mermer olmak üzere yaptırttığı bu çeşmenin yedi beyitlik talik kitabesi Eyüplü Hattat Hâfız Mehmed Efendi’ye aittir.⁹² Yine bu çeşmenin arka sokağında Pertevniyal’ın yaptırttığı küçük çeşmenin 17 Mayıs 1908’de onarıldığı⁹³ bilinmektedir.

d. *Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi*: Aksaray Valide Sultan Camii avlu kapısının solunda Pertevniyal tarafından 1867’de inşa ettirilen ve daha sonra çukurda kalıp önü duvarla kaplanan bu çeşmeye Saffet’in düştüğü tarih Ser-sikkegen Abdülfettah Efendi tarafından yazılmıştı.⁹⁴

90 4 Ocak 1862 (3 Receb 1278), BOA, İ.DH, 51/32605.

91 Vakanüvis Lütfi Efendi 3.274 liraya malolan çeşmeye (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 137-140; AKPVSE, nr. 1371; nr. 2185; nr. 2300) aşağıdaki tarihi düştü:

“Valide Sultan-ı zî-şânın bu dil-cû çeşmesi

Teşne-gân-ı beldeyi dil-sîr ü irvâ eyledi

Eylemez âb-ı hayatı cüstü-cû zulemâtda

Aksaray’da cûdi ol zâtın hüveydâ eyledi

Cuy-bâr-ı lütfunun bir katresi câri olup

Sü-be-sü bu cânibi ma’mur ve ihya eyledi

Verdi fer tarihe Lütfi müntehâ-yı âb u tâb

Valide Sultan mülke kevser icra eyledi” [1279]. (Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, s. 80-

81). Çeşmenin suyu II. Mahmud’un Kirazlı bendinden alındı (13 Mayıs 1862/14 Zilkade 1278, BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 418/43). Ayrıca bkz. AKPVSE, nr. 1462; 1464.

92 Muhtar Efendi’ye ait olan tarih beyti şöyledir:

“Bir su içüp Muhtar tahsin eyledim hayratını

“Susuzlara nev çeşmeden âb-ı hayât” [1273]. (İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943, Maarif Basımevi, I, s. 270-71). Günümüzde yeri değiştirilmiş ve biraz daha Eyüb’e doğru taşınmış olan çeşme, Demirhisar Caddesi üzerindeki Ayvansaray Parkı’nın yanındadır (H. Örcün Barışta, “Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, s. 245).

93 İ. H. Tanışık, *a.g.e.*, I, s. 344-346.

94 “Selâsetle dedim Saffet bu câri hayra nev tarih

Durur cümle akan sular bu aynı mehd-i ulyâya” [1284] (İ. H. Tanışık, *a.g.e.*, I, s. 278-79).

e. *Pertevniyal Valide Çeşmesi*: Vakıf Gureba Hastahanesi'ne inen yolun sağ başında bulunan bu çeşme de II. Abdülhamid döneminde, Nisan 1907'de tamir görmüştü.⁹⁵

f. *Pertevniyal Valide Sultan Meydan Çeşmesi*: Karagümrük'teki bu çeşmenin yapılış tarihi bilinmemektedir.⁹⁶

g. *Şebinkarahisar Valide Sultan Çeşmeleri*: Valide sultan İstanbul'un dışında, Tarsus'ta ve Şebinkarahisar'da da çeşmeler yaptırttı. 1865'te Şebinkarahisar'da, birisi Suboyu (Bige) Köyü ve ikisi de Karaköy yolu üzerinde olmak üzere yaptırttığı üç çeşmeden Karaköy yolu üzerinde bulunan ikisinin kitabesi bugün mevcut değildir.⁹⁷

4. *Nisa (Kadın) Hastahanesi İnşa Teşebbüsü*: Pertevniyal, Gureba Hastahanesi'nin arka tarafında bulunan ve emlak-i hümayuna ait olan Atık Baruthane isimli yerde kadınlara mahsus bir hastahane yaptırmak arzusunda olduğu için padişahın 14 Ekim 1863 (1 Cemaziyelevvel 1280) tarihli bir iradesiyle bu arazi kendisine tahsis edilir,⁹⁸ ancak bu konuyla ilgili bilgilerimiz şimdilik bu tahsisin ötesine geçmemektedir.

5. *Medine Dârüzziyafe'de Hastahane İnşa Girişimi*: Yukarıda kendisine tahsis edildiği belirtilen Dârüzziyafe'deki arsa üzerinde garip ve fakirler için 100 yataklı bir hastahane, hamam, karakol, karantina ve mutfak yaptırmak isteyen Pertevniyal,⁹⁹ bir yandan inşaata nezaret etmek üzere eski Rusumat Meclisi baş-

95 İ. H. Tanışık, *a.g.e.*, I, s. 344.

96 İ. H. Tanışık, *a.g.e.*, I, s. 234.

97 Bige Köyü yolu üzerindeki çeşmenin kitabesi ise şöyledir:

“Şebinkarahisar’ında Bige kariyesinin halkı

Susuzluktan yanıp bâ-arzuhal etmişler efgân

Söğütlübel’den âbin celbedip yaptırdı üç çeşme

Bu köyün merhametle mâderşah-ı kerimü’ş-şân

Oluklu’da, Kuruköprü’de hem bu cây-ı dil-cüdâ

Akıttı... sular ahali oldular zeban

O kâni devlete bahşeyleyüp ikbal-i devlele

Şeh-i mülkü aziz etsin su gibi haşre dek Rahman

İçip bir su oku tarihin ey teşne dedi Saffet

Bu rânâ çeşmesârı yaptı âli Valide Sultan” [1281]. (Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar ve Civarı*, Yeşilgiresun Matbaası, Giresun 1949, s. 176).

98 BOA, İ.DH, 52/35118.

99 22 Eylül 1875 (21 Şaban 1292), *Basiret*, nr. 1614, s. 1; AKPVSE, nr. 3273; nr. 3545; nr. 3546; nr. 3547.

kanı Şevket Bey'i görevlendirirken¹⁰⁰ bir yandan da inşaat için gerekli olan usta, işçi ve malzemeleri İdare-i Aziziyye'nin bir vapuruyla bölgeye göndertir.¹⁰¹ Burada mevcut surun yıktırılarak yeniden yaptırılmasına ve büyük bir ziyafetle hastahane ile müştemilâti binalarının temellerinin atılıp pek çok masraf yapılmasına¹⁰² rağmen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı siyasi ve iktisadî kriz yüzünden inşaata ara verilir.¹⁰³ Pertevniyal'in vefatından sonra arsanın ve hastahane için gönderilen eşyaların satılıp bedelinin vakfa gelir olmak üzere İstanbul'a intikal ettirilmesi Medine'deki yetkililerden istenirse de mahalli yöneticiler, arsanın Harem-i Şerif için gerekli olduğunu belirterek bedelinin padişah tarafından ödenip arsaların yine Harem-i Şerif'e bırakılması önerisini getirirler.¹⁰⁴ Belgelerin tanıklığı buraya kadar olduğu için sorunun ne şekilde sonuçlandığını bilemiyoruz.

6. *Sarıyer Sıbyan Mektebi*: O dönemde köy olan Sarıyer'de gidebilecekleri bir mektepleri olmayan yöre çocuklarının camiin müezzin mahfilinde ders görmeleri cami cemaatini rahatsız ettiği için ahali Ortaçeşme Caddesi üzerindeki boş bir arsayı mektep inşa etmesi için ücretsiz tahsis edebileceklerini belirterek Pertevniyal Valide Sultan'a başvurur. Yapılan araştırma sonucunda sözkonusu arsanın bir kısmının Şeyhülislâm Çelebi Müfti Mehmed Efendi Evkafı'na ait olduğunun ortaya çıkması üzerine vakfa senede 50 kuruş kira ödenerek mektebin yapılması kararlaştırılır.¹⁰⁵ Pertevniyal, okulun inşasının tamamlanmasının ardından düzenlediği 12 Mayıs 1868 tarihli vakfiye ile her yıl mübarek gecelerde okulun öğrencileriyle hocalarına dağıtılmak üzere vakıf gelirlerinden bir pay ayırır.¹⁰⁶

7. *Tersanede Taş Tezgâhı İnşası*: Pertevniyal Valide Sultan, 1864 yılında masraflarını üstlenerek Tersanede taş tezgâh adı verilen üstü kapalı bir gemi inşa havuzu yaptırır.¹⁰⁷ *Feth-i İslâm* adlı ilk Osmanlı zırhlısının bu tezgâhta inşa edilmiş

100 18 Kasım 1875 (19 Şevval 1292), *Basiret*, nr. 1662, s. 1.

101 25 Kasım 1875 (26 Şevval 1292), *Basiret*, nr. 1668, s. 1; AKPVSE, nr. 2299.

102 12 Haziran 1877 (31 Mayıs 1293), PVSE, 1/12; 1/13; AKPVSE, nr. 384; nr. 4947. Pertevniyal, arsanın tesviyesinin ardından 9 Nisan 1876'da düzenlenen bir törenle temelleri atılan hastahane (AKPVSE, nr. 2654) için harcanmak üzere Medine'ye 2.500 altın göndermişti (24 Kasım 1875/25 Şevval 1292, AKPVSE, nr. 3816).

103 Medine'ye gönderilmiş olan 137 kalem inşaat malzemesiyle âlet ve edevat bu karar üzerine muhafaza altına alınır (25 Mart 1878, PVSE, 1/21; AKPVSE, nr. 4548).

104 23 Nisan 1888 (11 Şaban 1305), PVSE, 1/14; AKPVSE, nr. 3710.

105 23 Eylül 1867 (24 Cemaziyelevvel 1284), AKPVSE, nr. 3468.

106 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 156 vd; AKPVSE, nr. 1592.

107 Ahmed Lütü Efendi, *Tarih*, X, 108. Pertevniyal, havuzun inşa edilmesi için 21.110 lira tahsis etti (12 Mart 1867/6 Zilkade 1283, AKPVSE, nr. 4353).

olması,¹⁰⁸ orduyu güçlendirmek için yapmış olduğu bu hayırlı işi daha da anlamlı kılar.

8. *Yaptırdığı Tamirler*: Pertevniyal'ın özel ilgi gösterdiği yerlerden birisi de Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'ydı. Mevlânakapı'daki Ebubekir Çelebi ile Beşiktaş'taki Yahya Efendi türbelerini tamir ettirten¹⁰⁹ ve Yahya Efendi türbesindeki camiye iki cilt Kur'an ile en sağlam hadis kitaplarından birisi olan *Sahih-i Buhari*'yi bağışlayarak Regaib, Mirac, Berat, Kadir ve Kurban Bayramı gecelerinde Kur'an ve Buhari-i Şerif okunması ve Ramazanda fukara ve dervişlere Ramazaniyeler dağıtılması için vakıf gelirlerinden pay ayıran Pertevniyal,¹¹⁰ ayrıca iki gümüş şamdan, iki gümüş tabla ile üç kollu bir gümüş buhurdanı da türbeye vakfeder.¹¹¹

Pertevniyal, İslâm dini açısından pek çok kutsal mekânın bulunduğu Tarsus'ta da hayır eserleri yaptırtır. Şöyle ki, Eskisaray isimli yerden Tarsus kasabasına su taşıyan yolların bozulup halkın su sıkıntısı çekmesi üzerine Tarsus Müftüsü Ahmed Hilmi Efendi aracılığıyla su yollarını tamir ettirerek onarımları için her yıl vakıf gelirlerinden bir pay ayırmanın yanında, geliri olmayan Ashab-ı Kehf'te bulunan zaviyenin zaviyedarlığı için aylık 300 kuruş tahsis eder; karşılığında zaviyedarın senede iki kere hatim indirmesini şart koşar.¹¹² 1874 yılında ise Ashab-ı Kehf'de bir cami ile ziyaretçilerin kalması için odalar ve bölgede bazı çeşmeler yaptırtır; yine burada bulunan ve bir süreden beri harabeye dönmüş olan Hz. Şit, Hz. Lokman ve Bilâl-i Habeşî'nin makam ve türbelerini yenilemek amacıyla

108 N. Sakaoğlu, *a.g.mad.*, s. 245.

109 Yahya Efendi türbesinin tamirine tarih düşen Hayri, şiirinde Pertevniyal'ın yaptırdığı önceki hayratına da işaret eder:

“Etti inşa-i sebil ve mektep ve cami ki halk
Su içe ilm öğrene kıla namaz ide dua
Bir de havz-ı bî-bedel yaptırdı kim tersanede
Andan etti bahrı bir zırh sefine iptida
Ruhunu hoşnut için Yahya Efendi'nin
Kıldı ihya türbe-i pâk-i şerifin bî-riyâ
Hayri geldiler, yediler, dediler tarihini
Etti bu bâb-ı şerifi Valide Sultan bina” [1290].

(M. Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 125; N. Sakaoğlu, *a.g.mad.*, s. 245).

110 8 Nisan 1864 (1 Zilhicce 1280), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 142-144; AKPVSE, nr. 1781; nr. 3404; nr. 3405.

111 2 Aralık 1862 (9 Cemaziyelâhîr 1279), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 141-142.

112 16 Ocak 1870 (13 Şevval 1286), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 160; AKPVSE, nr. 1734; nr. 3509.

müftü Ahmed Hilmi Efendi'ye 500 lira gönderir.¹¹³ Şûra-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa'nın tarih düştüğü bu önemli karar¹¹⁴ kuvveden fiile geçirilerek türbeler onarılıp yenilenir.¹¹⁵

İstanbul Yayla'da bulunan ve uzun süreden beri onarım görmediği için namaz kılınamaz derecede tahrip olmuş olan Aydın Kethüda Camii'ni tamir ettirir;¹¹⁶ yine Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Mehmed Paşa'nın Medine'de yaptırmış olduğu Gureba Hastahanesi'ni onartmanın yanında hastahaneye bir de eczahane ekler.¹¹⁷ Tamir ettirdiği binalardan birisi de İstanbul'da Kırkçeşme'deki Sekbanbaşı İbrahim Ağa Camii'di. Pertevniyal, daha önce yanmış olan bu camii yeniden inşa ettirip vakfiyesine yaptırdığı eklerle her yıl Kadir gecesi burada bir hatim indirilmesini, Pazar günleri cemaate vaaz verilip Kur'an ve müezzınlerin her gün beş vakit namaz öncesinde Fatıha suresini okumalarını şart koşar.¹¹⁸ Yine Karagümrük'te Ermeni Kilisesi sırasındaki çeşmeyi onartıp suyunu bağlatır.¹¹⁹

9. *Perakende Yardımlar*: Pertevniyal Valide Sultan, yaptırdığı hayır eserleri ve onarımların yanında günlük hayatta zor durumda kalmış insanların sıkıntılarında da mümkün merteye çözüm bulmaya gayret ederdi. Bu tür yardımlarından birisi, zaman zaman diğer valide sultanların da yaptığı gibi, borcundan dolayı hapsedilen insanların borçlarını ödeyip onları hapisten kurtarmaktı. Nitekim 1867'de bu durumdaki tutukluları hapisten kurtarmak amacıyla Zaptıye Müşirliği'ne 100 lira gönderdiğini;¹²⁰ yine 1875'te Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi 89 kişinin 1.000 lira tutan borçlarını ödeyip tahliyelerini sağladığını görüyoruz.¹²¹ Bu gibi yardımları sadece düşkün ve fakir kimselere değil, zaman zaman içinde bulunduğu krizi

113 5 Ocak 1875 (27 Zilkade 1291), *Basiret*, nr. 1417, s. 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XIV, 54. "Mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye... hazretlerinin hayrat-ı aliyyelerinden olarak Tarsusta inşasına muvaffak oldukları çeşmeler..." (AKPVSE, nr. 1733; nr. 3510; nr. 4397; nr. 4879; nr. 4923).

114 7 beyitlik tarih için bkz. 7 Ocak 1875 (29 Zilkade 1291), *Basiret*, nr. 1419, s. 1.

115 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, 14; 19 Kasım 1875 (20 Şevval 1292), AKPVSE, nr. 3704.

116 14 Ağustos 1874 (1 Receb 1291), *Basiret*, nr. 1297, s. 1. Valide sultan, bu camiin onarımı için 300 altın tahsis etmesine rağmen inşaatın müteahhidi Hacı Kosti Kalfa'nın halkın taahhüt dışı bazı isteklerini yerine getirmiş olması dolayısıyla masraf arttığı için müteahhide 100 lira daha verdi (23 Mayıs 1875, AKPVSE, nr. 209; nr. 2083; nr. 3958; nr. 4881).

117 Nil Sarı, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Medine-i Münevver'e'de Yaptırdığı Hastahane", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1992, s. 63-64.

118 26 Şubat 1862 (26 Şaban 1278), AKPVSE, nr. 1442; VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 141.

119 14 Aralık 1864 (15 Receb 1281), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 147-149.

120 6 Ağustos 1867 (5 Rebiülâhır 1284), BOA, A.MKT.MHM, 388/49.

121 30 Ağustos 1875 (28 Receb 1292), *Basiret*, nr. 1595, s. 1; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 46.

hafifletebilmek adına devlet maliyesi için de yaptırdı; nitekim 1866'da hükümetin para sıkıntısı yüzünden Ağustos maaşlarını ödeyemediğini görünce aylık tahsisatı olan 5.000 lirayı hazineye bağışlar.¹²²

Valide sultan, 1862 Haziranı başlarında zuhur eden Küçükmustafapaşa Yangını'nda zarar görenler için 50.000 kuruş;¹²³ 5 Eylül 1865'te çıkan ve hızla yayılarak yaklaşık 7-8.000 ev ile 14 cami ve mescidi kül eden büyük Hocapaşa Yangını'nda¹²⁴ felâketzedeler için 1.500;¹²⁵ yine 1873-75 tarihleri arasında orta Anadolu'da yaşanan ve kitlesel ölümlere neden olan kuraklık ve kıtlıktan zarar görenler için başlatılan yardım kampanyasına da 300 lira bağışlar;¹²⁶ ayrıca, Kırım'dan getirttiği çift sürmekte kullanılan öküzleri de felâketzedelere dağıttırır.¹²⁷ Yardımlarından, daha sonra oğlunu tahttan indirecek ekibin içerisinde önemli bir rol üstlenen Hüseyin Avni Paşa bile yararlanır; 10 Aralık 1875'te Süleymaniye'deki konağı yanan Hüseyin Avni Paşa'nın ailesine¹²⁸ ve yine Şehzadebaşı Selimpaşa Yokuşu'nda bulunan konağının harem dairesi yanan Sadrazam Şirvanizade Rüşdi Paşa'yla ailesine de yardımlarda bulunur.¹²⁹ Kuzguncuk'ta çıkan yangında zarar gören halka ve fakirlere dağıtılmak üzere toplam 200 lira gönderir.¹³⁰

Dinî konularda hassas bir insan olup haftanın belirli günlerinde İstanbul'un değişik camilerinin imamlarını ve âlimleri dairesine getirterek maiyetindekilerle vaazlar verdirtirdi.¹³¹ yine bu hassasiyetin bir tezahürü olarak önce Mescid-i Aksa'ya ve daha sonra da o sırada onarılmakta olan Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra veya diğer adıyla Sahratullah için Paris'ten 5.200 franka 72 fanuslu birer billur avize sipariş eder. Paris Sefiri Ali Paşa'nın 50 sandığa yükletip İstanbul'a intikal ettirdiği avizeler, gümrükten alındıktan ve kurdurulup denendikten sonra

122 Maliye Nazırı Rüşdi Paşa valide sultana teşekkürlerini ilettili (6 Kasım 1866/27 Cemaziyelâhir 1283, BOA, İ.DH, 52/38649; A.MKT.MHM, 367/40).

123 31 Aralık 1862 (9 Receb 1279), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.II, nr. 1844.

124 Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, V, s. 696.

125 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, X, s. 145.

126 31 Mayıs 1874 (14 Rebiülâhir 1291), *Basiret*, nr. 1244, s. 1.

127 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 18.

128 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 56-57.

129 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XIV, s. 62.

130 9 Ağustos 1872 (4 Cemaziyelâhir 1289), AKPVSE, nr. 1596.

131 Vaaz günlerinin Pazartesi ve Perşembe olduğu anlaşılıyor (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2046; 2559).

Kudüs'e gönderilir.¹³² Yine, altınla işlenmiş bir örtüye sardırıldığı ve altın ile gümüşten yapılmış kıymetli bir mahfazanın içerisine koydurduğu sakal-ı şerifi Kaşgar müslümanlarına¹³³ ve bir diğerini de Bağdat'taki Abdülkadir Geylânî'nin türbesine hediye eder.¹³⁴

İki adet altın şamdanla bir gümüş tepsi yaptırarak Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Dairesi'ne koyduran¹³⁵ ve Eyüp Sultan türbesindeki sancak-ı şerifin oturtulduğu gümüş iskemleyi yenileyen Pertevniyal,¹³⁶ Ravza-i Mutahhara'ya konulmak üzere de büyükçe bir saat göndertir.¹³⁷ Eşi II. Mahmud'un türbesi için bir adet halis gümüş sakal-ı şerif iskemlesi, oğlu Sultan Abdülaziz'in sandukası etrafına dizilmek üzere dört gümüş şamdan ve sandukası üzerine örtülmesi için de kâşmirî beyaz şal, iki mor atlas seccade, altın kamçılı beşyüzlük tesbih ile içinde od ağacı bulunan küçük bir çekmece;¹³⁸ Medine'deki Hz. Peygamber'in babası Abdullah ile Malikî mezhebinin kurucusu İmam Malik'in türbelerine de göğez atlas üzerine sarı sırma işlenmiş birer puşide vakfeder.¹³⁹

Pertevniyal, İstanbul'un değişik yerlerindeki tekkelere, tekkelerin şeyhlerine ve türbedarlara da zaman zaman ciddi yardımlarda bulunurdu.¹⁴⁰ Gelişigüzel değil, yıllık ve rutin bir şekilde yapılan bu yardımlar, genellikle 1 liralık nakit ve 8,5 ilâ 19,5 kg (5 ilâ 15 kıyye) arasında değişen zeytinyağı şeklinde olurdu.¹⁴¹ Bunun dışında yine İstanbul'un muhtelif yerlerinde bulunan mekteplerin

132 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 161 vd. Avize için ayrıca 12 adet yedek fanus getirtilmişti (8 Haziran 1875/27 Mayıs 1291, BOA, Mabeyn Evrakı [MB], 169/124; AKPVSE, nr. 3938; nr. 188; nr. 2081; nr. 2089; nr. 3945; nr. 3963; nr. 3965; nr. 4946).

133 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 20.

134 26 Mart 1863 (5 Şevval 1279), AKPVSE, nr. 1730.

135 Bu üç kalem eşya için 299 altın lira harcar (3 Ocak 1876/6 Zilhicce 1292, AKPVSE, nr. 488).

136 14 Mayıs 1863 (25 Zilkade 1279), AKPVSE, nr. 2559.

137 400 kuruşluk maaşı vakıf gelirlerinden ödenmek üzere bir de muvakkit atadı (18 Ekim 1872/15 Şaban 1289, AKPVSE, nr. 3778).

138 28 Ocak 1889 (26 Cemaziyelevvel 1306), AKPVSE, nr. 4238.

139 Örtüler için toplam 560 altın harcandı (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 161 vd.; 17 Şubat 1875/11 Muharrem 1292, AKPVSE, nr. 3962; nr. 4946).

140 Emir Buhari, Horhor'daki Silahtarbaba Türbesi ile Hindiler Tekkesi'ne, Sofular'daki Şeyh Ömer Efendi Tekkesi'ne ve bazı şeyhlere toplam 55 lira yardım etti (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2019). Diğer örnekler için bkz. AKPVSE, nr. 4266; nr. 4267; nr. 4268; nr. 4269.

141 İstanbul'daki değişik tekke ve türbeler yapılan yardımlar için bkz. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2018; nr. 2020; nr. 2021; nr. 2022; nr. 2024; nr. 2558; nr. 2559. "...Taraf-ı sâmiyelerinden ihsanı beher sene mu'tad olan bir aded lira-yı Osmanî ile on vukiyye revgan-ı

öğretmen ve öğrencilerine verilmek üzere ayrı ayrı paralar gönderir;¹⁴² ayrıca aynı yardımlarda da bulunurdu. Meselâ Medine'deki gelinlik fakir kızlara dağıtılmak üzere tuğra işlemeli sorguçtan, elmas iğneye, yaldızlı gümüş kemere, gömleğe, entariye, bileziğe varıncaya kadar toplam 34 kalem eşyayı bağışladığı gibi,¹⁴³ buradaki bazı ulemaya da nakdi yardım yapar,¹⁴⁴ Mescid-i Haram'daki Makamat-ı Erbaa'ya koydurduğu 8 adet pirinç şamdan için gerekli olan mumları veya bedellerini İstanbul'dan göndertirdi.¹⁴⁵ Yine gümüşten yapılmış iki buhur-dan ile iki gülâbdanı İmam Hüseyin'in türbesine hediye ettiğini görüyoruz.¹⁴⁶

Pertevniyal, çeşitli vesileler ve ihسانlarla askerleri sevindirmeye ve orduya moral vermeye özen gösterirdi. Oluşturduğu bir vakfa tahsis ettiği gelirlerle, Seraskerlik, Selimiye, Vanıköy, Gümüşsuyu, Tophane ve Tersane kışlaları başta olmak üzere İstanbul'da bulunan sekiz kışlada her yıl Mevlid okutulmasını şart koyar.¹⁴⁷ Bu bağlamda İngiltere'den yeni getirtilen Mesudiye zırhlısının kumandan ve erlerine kethüdası Halet Paşa vasıtasıyla atıyyeler dağıttığı gibi, zırhlının kütüphanesine de güzel bir hatla yazılmış Kuran-ı Kerim hediye ederek ve Kurban Bayramı arefesinde 30 kurbanlık göndererek askerleri sevindirir,¹⁴⁸ ayrıca askeriye'nin güçlendirilmesi için seraskerlik aracılığıyla 25.000 Martini Henry tüfeği ile 40 Krupp topu satın aldırıp bedelini öder.¹⁴⁹

Pertevniyal'in, hasta, tabip, eczacı, cerrah ve hizmetçilere dağıtılmak üzere toplam 102 lirayı Maltepe Hastahanesi'ne göndermesi,¹⁵⁰ geliri askerî hastahanelere harcanmak üzere Çamlıca'daki bağının idaresini askeriye'ye bağışlaması,¹⁵¹ oğlunun yukarıda bahsedilen 1863 Mısır seyahatinin dönüşünden duyduğu

zeytin işbu sene-i mübarekte dahi sabık misillü tamamen yed-i âciziye teslim olunduğunu..." (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2019).

142 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2020; nr. 2021; nr. 2022; nr. 2023; AKPVSE, nr. 372; nr. 3331; nr. 3650.

143 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2556.

144 22 Haziran 1863 (5 Muharrem 1280), PVSE, 1/16.

145 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 161 vd.; 10 Eylül 1874 (28 Receb 1291), PVSE, 1/15; 1/22; 1/24; 1/25; 1/26; AKPVSE, nr. 4670; nr. 4808; nr. 4829.

146 30 Ağustos 1867 (29 Rebiülâhir 1284), AKPVSE, nr. 4838; nr. 4905; nr. 4920.

147 14 Aralık 1864 (15 Receb 1281), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 147-149.

148 12 Ocak 1876 (15 Zilhicce 1292), *Basiret*, nr. 1706, s. 1.

149 30 Ocak 1884, *The Eastern Express*, s. 53.

150 14 Eylül 1861 (2 Eylül 1277), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2557.

151 5 Kasım 1863 (23 Cemaziyelevvel 1280), BOA, A.MKT.MHM, 283/32.

memnuniyetle namlularının üzerinde padişahın tuğrası ile “valide sultan” yazısı kazınmış 3.000 tüfek yaptırarak bunların 750’sini padişahın seyahatinden dönüşte askeriyeye yazdırdığı Yusuf İzzeddin Efendi’nin taburu olan Birinci Şeşhane Taburu’na dağıttırması ve padişahın gelişinin ertesi günü öğrencilere tevzi edilmek üzere yaklaşık 42.000 kuruşu Maarif Nezareti’ne göndermesi,¹⁵² bu bağlamda anlamlıdır.

Pertevniyal, 1876 senesinde oğlu Sultan Abdülaziz’in vücudunda çıkan çibanın iyileşmesinden duyduğu sevinçle tedavisini yapan doktorlardan Ömer Paşa’yla Marko Paşa’ya birer murassa enfiye kutusu hediye etmenin¹⁵³ yanında, Beşiktaş, İstanbul ve Kasımpaşa’da birçok mahallede inekler kestirerek fakirlere dağıtır; yardım edebilmek için okul çağı gelmiş muhtaç ve fakir çocuklarını tespit ettirir.¹⁵⁴ Tahta yeni geçtiği dönemde oğlunun sıhhat ve âfiyeti için 500 kuruş maaşla her gün şifa-i şerif okuması için bir hoca görevlendirmesi de¹⁵⁵ hayli ilginç bir bilgi olarak kayda değerdir.

Pertevniyal, diğer valide sultanlar gibi, zaman zaman İstanbul’un değişik yerlerine yapmış olduğu ziyaretler esnasında yolu üzerindeki fakir ve muhtaçlara zengin ihsanlarda bulunurdu. Meselâ, 22 Ağustos 1862 günü Aziz Mahmud Hüdayi dergâhını ziyareti esnasında geçtiği yerlerdeki karakollarda mevcut asker, subay, zaptiye, fakir, dergâh şeyhi, Doğanlılar’daki mektebin hoca ve öğrencileri, mektebin yanındaki türbenin türbedarı, kendi hizmetçileri, arabacı ve ağalarına toplam 376 lira dağıtır;¹⁵⁶ ayrıca, Sarıgazi köyündeki fakirlere maddi yardımda bulunduğu gibi, 18 ailenin kız ve erkek çocuklarına da birer takım elbise hediye eder. Yardımların dağıtımı ve muhtaçların belirlenmesinde mahallelerin imam ve

152 Valide sultanın askeriyeye karşı olan bu jestinin teşvik ettiği vükelâ da masrafı kendilerine ait olmak üzere 3.000 tüfek daha yaptırılarak orduya hediye etme kararı alır (11 Mayıs 1863/22 Zilkade 1279, *Takvim-i Vekayi*, nr. 695, s. 2; *Ceride-i Havadis*, nr. 1142, s. 1).

153 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 73-74.

154 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XV, s. 76. Valide sultan, padişahın sağlığına kavuşması amacıyla Seyyid Nizameddin Efendi ile Seyyid Seyfullah Efendi hazretleri için birer kurban kesilmesi hususunda Kazlıçesme’deki Seyyid Nizameddin Dergâhı’na iki kurban gönderir (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2554). Yine aynı amaçla Rufai Tekkesi’ne verilen bir kurbanlık ile 1 mecdiyelik tuz parasına mukabil Şeyh Ali Haydar Efendi’nin yazdığı teşekkür yazısı için bkz. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2559.

155 8 Ağustos 1861 (1 Safer 1278), AKPVSE, nr. 2383.

156 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1828; BOA, *Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d)*, nr. 27800. İstanbul’un farklı yerlerine giderken dağıttığı atıyyeler için bkz. AKPVSE, nr. 2151; nr. 2164; nr. 2167; nr. 3932.

muhtarlarından yararlanılırdı.¹⁵⁷ Yine böyle bir yardım kapsamında İstanbul'un muhtelif mahallelerindeki fakirlere dağıtılmak üzere 500 lira gönderir.¹⁵⁸

Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Odası'nı ziyaretleri esnasında hazine-i hümayun kethüdası, kâtipleri ve hademelerine 330 lira ihşanda bulunur. Valide sultanların her Ramazan ayında mâbeyn ve harem görevlilerine bazı mutad hediye, bohça ve paralar vermeleri âdeti. Bu geleneğe uygun olarak 1862'de dağıttığı nakit paranın tutarı 4.462 lira iken¹⁵⁹ yaklaşık beş yıl sonra bu rakamın 6.027 liraya çıktığı görülüyor.¹⁶⁰ Yine geleneksel olarak sarayda kutlanan Mirac,¹⁶¹ Kadir¹⁶² ve Regaib gibi kutsal gecelerde¹⁶³ yapılan program ve okutulan Mevlidler¹⁶⁴ için padişahın imamlarıyla vaiz ve müezzinlere ciddi rakamlara ulaşan ihşanlarda bulunur; Ramazan'da mutad olan Hırka-i Şerif Camii ziyareti esnasında Evkaf-ı Hümayun nazırından cami görevlilerine, yol üzerindeki asker, zaptiye ve fakirlere hatırı sayılır paralar¹⁶⁵ ve Kurban Bayramı'nda da bazı görevlilerle İstanbul'daki dergâhlara kurbanlık koçlar dağıttırdı.¹⁶⁶

Pertevniyal'in sarrafı Mısırlıoğlu Bogos'un Ermeni kız çocukları için Samatya'da valide sultan adına bir mektep inşası amacıyla gerekli girişimleri başlatması için 13 Temmuz 1868 tarihinde Ermeni Patriği Andon Bedros'a yaptığı başvurunun hükümete iletilmesi üzerine yaklaşık on gün içerisinde gerekli izin

157 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2018; 15 Şaban 1291, AKPVSE, nr. 1795; nr. 3439; nr. 4427.

158 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2022.

159 14 Mart 1862 (13 Ramazan 1278), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1830; BOA, *HH.d.*, nr. 27802; PSVE, 1/7.

160 BOA, *HH.d.*, nr. 27787.

161 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2558.

162 Kadir gecesi için Tophane-i Âmir'e yaptığı ziyarette toplam 1.500 lira atıyye dağıtan valide sultanın diğer ihşanları için bkz. PVSE, 1/7; AKPVSE, nr. 1592; nr. 3505.

163 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2556; 3 Ağustos 1875 (22 Temmuz 1291), AKPVSE, nr. 2091.

164 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2555. Pertevniyal, İstanbul'un değişik camilerinde her yıl Mevlidler okunması için de vakıflarına şartlar koydurmuştu (6 Eylül 1866/25 Rebiülâhir 1283, VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 152vd; AKPVSE, nr. 192; nr. 198; nr. 679; nr. 1311; nr. 1318; nr. 1786; nr. 1787; nr. 2156; nr. 2158; nr. 2689; nr. 3874; nr. 4109).

165 Bu ihşanlardan aslan payını 150 lira ile Evkaf-ı Hümayun nazırı aldı. Valide sultan adına dağıtılan paraların toplamı 365 liraydı (22 Ocak 1867/16 Ramazan 1283, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2557)

166 30 Kasım 1875 (2 Zilkade 1292), AKPVSE, nr. 3892, nr. 3894; nr. 173.

çıkır.¹⁶⁷ Ermeni patriği, bunun üzerine annesinin himayesinde kurulan mektepte okuyan öğrencilerin ihtiyaçları için ekmek ve et tayinatı tahsis eden Sultan Abdülaziz'e bir teşekkür mektubu gönderdiği gibi, okulda okuyan kızlar da hazırladıkları seccadeyi valide sultana sunmak üzere Bogos Bey'e iletirler.¹⁶⁸

Rusya'nın Kafkaslardaki müslümanlara baskıları ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki toprak kayıpları neticesinde özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bölgelerden Anadolu'ya doğru yoğunlaşan göçlerin finansmanı ve göçmenlerin iskânı, zaten zor durumda olan hazinenin üzerindeki yükü daha da ağırlaştırır. Yerlerinden ve yurtlarından ayrılmak zorunda bırakılan Müslümanları uygun bölgelere yerleştirmeye çalışan hükümetin, bu ağır yükü kaldırmak için zaman zaman yaptığı yardım çağrıları haremdeki cariyeye ve kalfalarda da yankı bulur; başta valide sultan dairesindekiler olmak üzere haremdeki cariyeler, kendi aralarında topladıkları 635 lirayı Çerkes muhacirlere harcanması için Muhacirin Komisyonu'na iletirler.¹⁶⁹ Ayrıca, imparatorluğa sığınıp Tuna, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakir, Halep, Edirne, İzmir, Kastamonu, Ankara ve Bosna vilâyetlerine yerleştirilen Çerkes muhacirler için kurulan bazı köylerde inşa edilen camilerin hatip maaşı ve mum bedeli gibi bir takım giderlerinin Pertevniyal Valide Sultan vakfından karşılanması da bu bağlamda anlamlıdır.¹⁷⁰ Bu soruna karşı gösterilen hassasiyette, cariyelerin önemli bir kısmının Çerkes olmasının ve bunlar arasında akrabalarının bulunma ihtimalinin de payı olabilir.

Vakıfların Muhasebesi

Pertevniyal Valide Sultan'ın vakıflarının muhasebesine dair elimizdeki ilk defter, 23 Aralık 1862-5 Haziran 1864 tarihleri arasındaki bir buçuk yıllık bir dönemi içermektedir. Deftere göre vakfın gelirleri, nakit olarak kasada bulunan 1.861; Galata Köprüsü'nün önündeki kasap, kebabçı, ekmekçi, kadayıfçı, berber

167 "...mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye... hazretlerinin hayrat ve meberrat-ı celile-i cenab-ı sultanilerine ilâve-i fâika-i cemile olmak üzere... marifet-i çâkerânemle nâm-ı nâmi-i cenab-ı ismet-penahiye olarak bir mekteb-i mahsusun müceddeden ibna ve inşası..." (23 Temmuz 1868/2 Rebiülâhîr 1285, BOA, İrade, Hariciye [İ.HR], 232/13713).

168 21 Kasım 1868 (5 Şaban 1285), BOA, İ.HR, 234/13845; Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1514.

169 23 Ocak 1864 (13 Şaban 1280), BOA, MB, 100/75.

170 Camiler için hatip maaşı, mum ve yağ gideri olarak 9.276 kuruş harcanmıştı (İsmet Sarıbal, "Sultan Abdülaziz'in Valideleri Pertevniyal Sultan'ın Muhacirlere Yardımları", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, Ankara 2014, II, 3-4, s. 232).

ve şerbetçi dükkânlarının kira gelirleri olan 1.538 ve yine vakfa ait dükkân, ev, bağ, bahçe ve arazilerin satışından veya kirasından elde edilen 293 lira olmak üzere, toplam 4.117 liraydı. Giderlerin toplamı ise 731 lira olup bunlar daha ziyade vakfın işlerini yürütmekle görevli kişilerin maaşlarıyla vakıftan yararlananların tahsisatlarından ibaretti.

Vakfın gider kalemleri, aynı zamanda faaliyet alanlarını da göstermektedir. Bunlar, mütevellî, yazışmaları yürüten iki kâtip, gelirleri toplayan câbi, Aksaray, Eyüp (Abdülvedud Camii yanı) ve Kızılmuşluk'taki çeşmelerin su yolcularıyla tas muhafızları, valide sultanın tamir ettirttiği Kırkçeşme civarındaki Sekbanbaşı İbrahim Ağa Camii'nin imamı, müezzini ve kürsü şeyhi, Çarşamba'daki Mehmed Ağa Camii Kütüphanesi'nde görevli iki memur, Fatih muvakkiti, Hz. Eyyüp el-Ensari'nin iki ve Fatih Sultan Mehmed'in üç türbedarının maaşları; Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'na erzak, aşura ve iftariye için yapılan yardımlar, Fındıklı Dergâhı'nın aşura masrafı, Eyüp ve Fatih Camilerinde okutulan Mevlidlerin harcamaları, Medine'de Mahfel-i Şerif'de Kehf Suresi'ni okuyan Hafız Osman Efendi'ye verilen para ile kırtasiye ve yazışma giderleriydi. Ödenen maaşların bir kısmı aylık bir kısmı ise yıllıktı. Giderler gelirlerden düşüldüğünde geriye kalan 3.385 liranın 3.000 lirası Paşalimanı'nda yapılmakta olan değirmen için ayrıldığından dolayı vakfın gerçek mevcudu 385 liraydı.¹⁷¹

Ertesi yıl, yukarıda zikredilen harbende (katır) ahırları arsası, Tırhala eyaleti ve Manastır sancağındaki altı çiftlik ile Bursa'daki ipek fabrikası vakfa tahsis edildiği için vakfın gelirleri toplam 5.942 ve giderleri de büyümeye paralel olarak 1.291 liraya ulaşır. Gider kalemlerine, Yahya Efendi Dergâhı'nda iki hatm-i şerif ile Buhari-i Şerif okutulması, Fındıklı'da Keşfi Cafer Efendi Dergâhı'na aşura ve iftariye yardımı yapılıp hatm-i şerif okunması, Eyüp'teki Abdullah Kaşgarî Tekkesi'ne, Unkapanı'nda Balmumcuzâde Ahmed Efendi Zaviyesi'ne ve Kadırga Limanı civarında bulunan Şehid Mehmed Paşa Tekkesi'ne *iftariye* ve Beykoz Camii'ne *ramazaniye* olarak yardımlar yapılması da eklendiği ve bu masraflar çıkarıldığında vakfın gelir hanesinde 4.651 lira gibi önemli bir meblağın kaldığı görülür.¹⁷²

Bir sonraki yılın gelir-gider hesaplarına sahip değiliz; ancak ondan sonraki yılın muhasebesinden bu dönemin kasa mevcudunun 4.176 lira olduğunu tespit

171 6 Haziran 1864 (1 Muharrem 1281), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1811.

172 Bu defter 6 Haziran 1864-13 Haziran 1865 tarihleri arasında vakfın gelir-gider hesaplarını içerir (20 Temmuz 1865/25 Safer 1282, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1812). Beykoz Camii görevlilerine, okuyacakları hatm-i şerif ve dualar için her sene vakıf gelirlerinden 500 kuruş tahsis edilir (26 Ekim 1872/23 Şaban 1289, AKPVSE, nr. 898; nr. 1655; nr. 4437).

edilebiliyoruz. Bu arada Paşalimanı'ndaki değirmen, yalı ve dükkânlarla Galata Köprüsü önündeki dükkânların yapımı ve onarımı tamamlanmış olduğu ve burarlardan ve diğer bazı yerlerden alınan kiralar da devreye girdiği için vakfın senelik geliri toplam 9.783, yine harcamalar da buna paralel olarak arttığı için giderleri de 4.552 liraya ulaşır. Gelir-gider dengesi oluşturulduğunda vakfın mevcudunun 5.231 lira olduğu ortaya çıkar.¹⁷³

Yeni gelir kalemleri eklendiği ve arsalar üzerinde yapılan binalar gelir getirmeye başladığı için vakfın gelirlerinin yükselişi ertesi sene de devam ederek gelirleri 12.052 ve giderleri de 6.351 liraya ulaşır. Gider kalemleri takip edildiğinde vakfın faaliyet alanlarının gelişimi de ortaya çıkar. Mevcut gider kalemlerine, Kasımpaşa Mevlevihanesiyle Beykoz Halvetî tarikatına mensup Esseyyid Hafız Mehmed Efendi Tekkesi'nin iftariye ve kömür giderleri, çeşitli cami ve dergâhlarda okutulan hatim ve Mevlidlerin masrafları, Aksaray'da yapılacak cami ve külliye için satın alınan arsa, dükkân ve evlerin bedelleri ilâve edilir. Giderler gelirlerden çıkarıldığında geriye gelir fazlası olarak 5.701 lira kalır.¹⁷⁴

Vakfın nakit mevcudunun muhafazası da ayrı bir sorundu. Paraların emanet edildiği Pertevniyal'in sarrafı Bogos Bey, 13 Mart 1868'den sonra faiz ödeyemeyeceğini belirterek vakıf paraların faiz gelirinden mahrum kalmaması için kendisinden alınıp başka bir yere yatırılmasını önerirse de kethüda Hüseyin Bey tahsil ettiği paraları Bogos Bey'e getirmeyi sürdürür. Bunun üzerine Pertevniyal devreye girerek ve paraları senelik %6 faizle Bogos Bey'in işletmesini kararlaştırarak sarrafiyla kethüdası arasındaki sorunu tatlıya bağlar.¹⁷⁵ Bogos Bey, bu arada Aksaray Valide Sultan Camii'nin yapılması kararının alınması üzerine, 8 Aralık 1868 tarihinden itibaren bu parayı istediği zaman çekebileceğini valide sultana iletir.¹⁷⁶

173 Bu defter 13 Haziran 1866-12 Haziran 1867 tarihleri arasında vakfın gelir ve giderlerini içerir (22 Haziran 1867/19 Safer 1284, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2040).

174 Galata Köprüsü'nün önündeki dükkânlar, kasap, şekerlemeci (üç dükkân), Aziziye-i Mısır Kumpanyası (iki dükkân), tütüncü, eczacı (iki dükkân), lambacı, berber, zahireci, koskacı ve bakırcı esnafına kiralanır. Bu hesapça burada on dört dükkân mevcuttu. Defter 13 Haziran 1867-13 Haziran 1868 tarihleri arasında vakfın gelir-gider hesaplarını içerir (4 Temmuz 1868/13 Rebiülevvel 1285, Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Defter nr. 1812; nr. 2556). Vakfın 23 Ocak 1871-10 Mart 1872 tarihleri arasındaki gelir ve giderleri için bkz. AKPVSE, nr. 2406.

175 24 Haziran 1868 (3 Rebiülevvel 1285), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1513.

176 8 Aralık 1868 (26 Teşrinisâni 1284), Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1514.

Zeval ve Tahkir: Valide Sultanlığın Sonu

Pertevniyal Valide Sultan, ziyadesiyle nefret ettiği Hüseyin Avni Paşa¹⁷⁷ ve diğer muhalifleri tarafından oğlu Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine ve kısa bir süre sonra da feci bir şekilde ölümüne şahid olur. Esasında Hüseyin Avni Paşa'yla valide sultan arasındaki münaferet 1860'lı yılların başlarına kadar iner. Sayesinde hızla yükseldiği Keçecizade Fuad Paşa'nın ikinci sadaretinde serasker kaymakamlığına getirilen ve bu görevindeki bazı davranışları yüzünden tepkisini çektiği valide sultanın girişimleriyle bir daha dönmek üzere Tırhala Fırka Kumandanlığı göreviyle İstanbul'dan uzaklaştırılan¹⁷⁸ Hüseyin Avni Paşa, valide sultanla Sultan Abdülaziz'in kendisine reva gördüğü bu muameleleri hiç bir zaman unutmaz. Öte yandan Sultan Abdülaziz'in hal'inden bir gün önce seraskerlikteki odasında görüştüğü Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya "bu hatun [Pertevniyal] senden ne ister, sen Murad Efendi ile muhabere ediyor imişsin diye seni mezemmet ediyor" cümleleriyle babaannesinin Hüseyin Avni'ye bakışını aktaran Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin bu ifadeleri¹⁷⁹ ikili arasındaki husumetin valide sultan boyutuna işaret eder.

Pertevniyal'in ağzından kaleme alınmış olan bir belge, oğlunun tahttan indirilmesi olayının ayrıntılarına ve II. Abdülhamid'in tahta geçişine kadarki evrede Pertevniyal'in yaşadıklarına dair bilgiler vermektedir. İhtilâl günü sabahı saat sekizde yangın olduğu gerekçesiyle uyandırılan valide sultanın ilk tepkisi, bunun bir yangın olmadığı ve oğlunun tahttan indirilip yerine Murad Efendi'nin geçirildiği yönünde olur. Bu arada uyandırılan ve bunu kimlerin yaptığını soran Sultan Abdülaziz, vükelânın kendisini III. Selim'e çevirdiğini, böyle bir durumu 30-40 kere rüyasında gördüğünü ve artık Cebrail gelse bile devleti kabul etmeyeceğini belirterek elbiselerini giyinir; kayıkla önce Sarayburnu'na ve oradan da arabayla Topkapı Sarayı'na götürülür.¹⁸⁰ Kayıkta Sultan Abdülaziz'in dışındaki oğulları Yusuf İzzeddin Efendi, Mahmud Celâleddin Efendi, Başmâbeyinci Mehmed Bey ve Mâbeyin Başkâtibi Âtîf Bey de vardı. Pertevniyal Valide Sultan ile diğer şehzadeler, sultanlar ve kadınefendiler daha sonra saraya intikal ettirilir.¹⁸¹

177 A. Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, s. 202, 204.

178 M. Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, I, s. 100.

179 Âtîf Bey, *Hâtırat*, vr. 135b.

180 *Sergüzeştname*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İbnülemin Yazmaları, nr. 3310, vr. 172a-178b.

181 H. Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 98, 101.

Burada üç gün mahrumiyet şartlarında kaldıktan sonra yaptığı başvuru üzerine yeni padişahın emriyle Fer'iyye Sarayı'na nakledilen Sultan Abdülaziz, annesinin ısrarları sonucunda kılıcını askerlere teslim etmeyi kabul eder. Bir süre sonra oğlunun dairesine girdiğinde kapının açık olduğunu ve Sultan Abdülaziz'in kanlar içerisinde yerde yattığını gören Pertevniyal feryada başlar. Bu panik esnasında Nazif isimli bir subay valide sultanın küpesiyle yüzüğünü çekip alır. Ard arda yaşadığı bu büyük acılar yüzünden kendinden geçen valide sultan doktorlar tarafından muayene edilir; bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in oğlu Nureddin Efendi'nin ağalarından Necip Ağa tarafından kolundan çekilerek yalınayak, yaşmaksız ve feracesiz olarak karakol meydanına götürülüp çeşitli hakaretlere maruz bırakılır. Daha sonra gönderilip 38 gün kaldığı Topkapı Sarayı'ndan V. Murad'ın emri üzerine Fer'iyye Sarayı'na nakledilir. Bir harem ağasının kapı ve pencerelerini çivilediği bir dairede sekiz gün kalır. Bu arada mal ve paralarının yerini öğrenmeye çalışan darbecilerin¹⁸² menkul değerlere ilgisi olan Pertevniyal'in¹⁸³ muhtemelen Rumeli Demiryolu tahvillerinden 10.000 liralık satın aldığından da¹⁸⁴ haberleri vardı.

Paraların ve mücevherlerin yerlerini bulabilmek için Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Rıza Paşa'nın padişahla valide sultanın yatak odalarına kadar girdikleri ve bu kadarına tahammül edemeyen Dârüssaade Ağası Cevher Ağa'nın "bu âna değin nice hal'ler vukubulmuş ve fakat hiçbir vakitte vükelânın harem dairesine dahil oldukları ve hizmetkâr gürûhu tarafından velinimetlerinin bu mertebe hetk-i hürmet-i mehârime cüretlerinin" görülmediğini belirterek tepki gösterdiği, carielerin şalvarlarına varıncaya kadar arandığı, Sultan Abdülaziz'in nâşının üzerine kapaklanıp kendinden geçmiş olan Pertevniyal'in ağzında "mücevhere müteallik bir şey" olma ihtimaline karşı birisinin parmağını sokarak takma dişlerini çıkardığı iddia edilir.¹⁸⁵ İhtilâlcilerin Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra Pertevniyal'i Topkapı Sarayı'na göndermelerinin nedeni, Çerkes Hasan hadisesini Sultan Abdülaziz taraftarlarının düzenlediği karşı bir komplo olarak düşünmeleri ve bu tertibin

182 *Sergüzeştname*, vr. 172a-178b. Metnin sadeleştirilmiş ve kısaltılmış bir yayını için bkz. Baha Gürfirat, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Hâtıratı: Sergüzeştname", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 2, Kasım 1967, s. 57-59.

183 14 Aralık 1866/6 Şaban 1283, BOA, İ.DH, 52/38758. Sahip olduğu eshamın taksit ödemeleri için bkz. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, E.II, nr. 1513 ve 1514; AKPVSE, nr. 3790; nr. 3941; nr. 3979.

184 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, XII, s. 74.

185 Âtuf Bey, *Hâtırat*, vr. 141b, 146b. Âtuf Bey, özellikle takma dişlerle ilgili kısmın bizzat Valide Sultan tarafından annesine anlatıldığını nakleder.

baş aktörü olarak algıladıkları valideyi saraya göndererek dışarıyla irtibatını kesmek istemeleriydi.¹⁸⁶

Dolmabahçe Sarayı'nda yeni padişahın ve ekibinin yerleştirilebilmesi için yapılan çalışmalar ve düzenlemeler esnasında valide sultanın dairesindeki dolaplardan birçok büyü ile birlikte Murad ismi yazılmış ve üzerine iğneler batırılmış olan bir at kafasının çıktığı, o dönemi yaşamış cariyelerden naklen iddia edilir.¹⁸⁷ Pertevniyal'ın büyüye olan ilgisi iddialarını destekleyen başka karineler de mevcuttur. Cevdet Paşa, oğluna büyü yapıldığını düşünen valide sultanın büyüü bozmak için bazı şeyhlere başvurduğunu ve Hulûsi Efendi isimli bir hocanın kaleme aldığı Türkçe duanın Pertevniyal'ın emriyle İstanbul'daki bazı camilerde Cuma hutbesinde okutulduğunu aktarır.¹⁸⁸ Ayrıca Binbaşı Necip Bey'in, Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra Topkapı Sarayı'na gitmemek için direnen valide sultana söylediği "sus hey büyücü" şeklindeki ifade, Pertevniyal'ın büyüyle olan ilgisinin kamuoyunca bilinecek derecede yaygın olduğunu gösterir.¹⁸⁹

V. Murad, bu karmaşık dönemde tahsisatlarını alamayıp zor durumda kalan Sultan Abdülaziz hanedanının her bir üyesine birer aylıkları tutarındaki bir mblağı atıyye olarak ihsan ederse de valide sultana herhangi bir ödemenin yapılmadığının anlaşılması üzerine Hazine-i Hassa tertibinden Pertevniyal'e 1.000 lira ödenmesine karar verir.¹⁹⁰

Oğlunun ölümünden sonra artık iyice içine kapanan Pertevniyal Valide Sultan'ın bu sıkıntılı hayatı, öteden beri arasının iyi olduğu Şehzade Abdülhamid Efendi'nin tahta geçmesiyle birlikte nisbeten iyileşir. II. Abdülhamid'den saygı gören valide sultanın vefatına kadar olan yaklaşık 8 senelik ömrü, daha ziyade bazı

186 Ziya Şakir, *Çınâğın Sarayında 28 Sene, Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943, s. 118.

187 H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 144. Bir yerde sözlü tarih yapan ve saraylı kadınlardan bilgi alan Ziya Şakir de, valide sultanın büyücülüğe ve muskacılığa çok rağbet ettiğini, dairesinden faraş dolusu muskanın çıkartılıp denize atıldığını, Sultan V. Murad'ın bir cariyesine dayandırarak yazar (*a.g.e.*, s. 89). Bu verilerin kaynağının V. Murad'ın bir cariyesi, yani darbenin karşı tarafından birisi olması, doğal olarak aktarılan bilginin sıhhatinden şüphe duyulmasını gerektirir, ancak diğer verilerle mukayeseli kullanıldığında bu şahitlik de bu bağlamda anlam kazanır.

188 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, II, s. 256-257.

189 İsmail H. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 105.

190 6 Eylül 1876 (16 Şaban 1293), BOA, YEE, 5/70.

çocukların yetişmelerine yardımcı geçer; ileride Sultan II. Abdülhamid'in Dördüncü Kadını olacak olan Müşfika Kadınefendi de onun yetiştirmelerindendi.¹⁹¹ Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip şüpheli bir şekilde ölümüyle alâkalı olarak Haziran 1881'de Yıldız'da kurduğu mahkemenin Midhat Paşa ve arkadaşlarını mahkûm edip Taif'e sürmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid'e bir teşekkür mektubu yazan¹⁹² Pertevniyal'in ayrıca Hüseyin Avni Paşa'yı katleden Çerkes Hasan'ın Edirnekapı Mezarlığı'ndaki mezar taşını da yaptırmış olduğu rivayet edilir.¹⁹³

Pertevniyal Valide Sultan, 26 Ocak 1884 (27 Rebiülevvel 1301) Cumartesi günü uzun süreden beri müptela olduğu hastalıktan kurtulamayarak vefat eder. Vükelâ, rical ve diğer ilgililerin valide sultanın nâşını karşılamak üzere tören elbiseleriyle Sirkeci'de bulunmaları yönündeki padişahın iradesinin hükümete iletilmesi üzerine¹⁹⁴ valide sultanın nâşı Çırağan Sarayı'ndan alınarak denizyoluyla götürüldüğü Sirkeci İskelesi'nde oluşturulan kortej eşliğinde Aksaray'a nakledilir. Sadrazam, nazırlar, üst düzey komutanlar, devlet ricali, ulema, askerler, jandarmalar, dervişler ve ahalinin katıldığı cenaze töreninin ve öğle namazının ardından kılınan cenaze namazından sonra kendi inşa ettirdiği Valide Sultan Camii'nin yanındaki türbesinde toprağa verilir.¹⁹⁵ Sadrazam, şeyhülislâm, vükelâ, rical¹⁹⁶ ve yabancı devletleri temsilen sefaret tercümanları¹⁹⁷ ertesi gün saraya giderek padişaha taziyelerini bildirirler.

Mevcut literatürde ölüm tarihi, yanlışlıkla 27 Rebiülevvel 1300 olarak geçmektedir. Bu yanlışlık Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*'de¹⁹⁸ muhtemelen bir kalem hatası sonucu vermiş olduğu sözkonusu tarihten kaynaklanır. Daha sonra konuyla ilgili yazan araştırmacılar bu bilgiyi hiçbir kritiğe tabi tutmadan ve

191 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960, s. 101-102.

192 Valide sultanla birlikte Sultan Abdülaziz'in soyundan gelenler de padişaha benzer teşekkür mektupları yazdılar (İ.H. Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 335-336). Mektubun metni için Ek II'ye bakılabilir.

193 İbnülemin, *a.g.e.*, II, 567.

194 BOA, İ.DH, nr. 72027. Vefatından on yıl önce, 1874'te şiddetli kış yüzünden Pertevniyal'in hastalandığı haberi kamuoyuna yansımıştı (*Şark*, nr. 36, 6 Ocak 1874/17 Zilkade 1290, s. 1).

195 28 Ocak 1884, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1695, s. 2; *The Eastern Express*, 30 Ocak 1884, s. 53-54; 28 Ocak 1884, *La Turquie*, s. 1. Bu yazıyı Fransızca'dan tercüme eden değerli dostum Prof. Dr. Murat Demirkan'a teşekkür ederim.

196 28 Ocak 1884, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1695, s. 2.

197 29 Ocak 1884, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1696, s. 1.

198 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, I, 27.

başka kaynaklarla desteklemeden alıp kullandıkları için ortaya önemli ve yaygın bir tarih hatası çıkar.

Öldüğünde 74 yaşında olan¹⁹⁹ Pertevniyal Valide Sultan, muhtemelen yaşadığı trajik olayların da etkisiyle oğlunun vefatından sonraki hayatını ölüme daha yakın ve hazırlıklı yaşadı. Sağlığında bir “cenaze sandığı” hazırlatıp içine cenaze masrafları için 500 lira, tekfin için üç şal, yedi defa zemzeme batırılmış iki top kefenlik bez, bir top zemzemsiz kefenlik, üç adet yüz örtüsü, tabutun kenarına yazılacak “miftahül-cenne” yazısı, hamam lifi, od ağacı, balmumu ve bir top tül-bent koydurur;²⁰⁰ tekfin, techiz ve tedfin işleri bu para ve eşyalarla yapılır.²⁰¹ Ayrıca vasiyeti üzerine sağlığında sürekli okuduğu Hâfız Osman hatlı *Kur’an-ı Kerim*, Hâfız Hasan Râşid hatlı *En’âm* ve *Delâilü’l-Hayrat*, Mehmed Sadeddin Bursevî hatlı *Evrad-ı Fethiyye*, Abdüssamed el-Hac Rasim Mehmed hatlı *Hizbül-bahr* ve *Devr-i A'lâ* mecmuası ile üzerinde *Dua* ve *Esmâ-i Evliyaullah* yazılı bir mecmua ve od ağacından yapılmış beşyüzlük tesbihi ziyaretçilerin okuyup kullanması için türbesine konulur.²⁰² Valide sultanın 40 yıldır okuduğu bu kitapların listesi o dönem saray ve harem hayatında hâkim olan dinî havayı ve saray kadınlarının okudukları kitapları göstermesi açısından da hayli ilginç ve önemlidir.

Pertevniyal’ın II. Abdülhamid’e ölümünden sonra açılmasını vasiyet ettiği sandığının içinden, bir teneke kutu içinde altın kamçılı ve üzerinde üç küçük inci bulunan bir tespih, Hint keteninden yapılmış bir entari, ayakkabı, tül gömlek, kenarı işlemeli seccade, beyaz mendil, püskülsüz gecelik fesi, baş yemenisi, boş zemzem sürahisi, tabaksız bir çay fincanı, hasır yelpaze ve sineklik ile bir astar sargı²⁰³ ve bizzat kendisinin kaleme aldığı şu ilginç ve alaycı bir uslûpta yazılmış mektup çıkar:

“Sultan Murad’ın kemal-i lütf ü kereminden olarak ferman-ı şâhâneleriyle beni Yeni Saray’a sürdükleri vakit mürüvvetlerinden üzerimde olan ve yanımda bulunan eşya bu kadar olduğu hâlde üç ay orada mahpus kaldım²⁰⁴ ve bu eşya ile

199 30 Ocak 1884, *The Eastern Express*, s. 53.

200 4 Mayıs 1880 (24 Cemaziyelevvel 1297), AKPVSE, nr. 4539.

201 27 Ocak 1884 (15 Kânunısâni 1299), AKPVSE, nr. 464.

202 AKPVSE, nr. 855; nr. 2202; nr. 2422.

203 İ. H. Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 107-108.

204 *Sergüzeştname*’de Topkapı Sarayı’nda 38 gün kaldığı belirtilirken, bu mektupta üç ay kaldığı ifade edilir. Muhtemelen söz konusu üç ayla âdeta bir hapis hayatı yaşadığı V. Murad’ın üç aylık saltanatı kastedilmektedir.

idare eyledim. Ferace ve yaşmağım olan da bu beyaz şâldır. Üç padişah sâyesinde nail olduğum maldan bu kadar eşya ile üç cariye lâyük görüp mürüvvet buyurdular. Kimsenin hakkında hayırdan başka su-i niyet etmedim. Sâyelerinde bu hakaretlere müstehak oldum. Allah aşkına, bunları açıp görenler beni rahmet ile yâd eylesinler ve benden ibret alıp hakkımda olan mürüvvet ve merhametlerine şaşıp mütehayyir olsunlar. Benim sergüzeştım pek uzun, tarih olacak şey ise de oralardan sarf-ı nazar olundu. İşte o vukuat-ı hüznengizi herkes iştımiştir. Tekrarına hâcet göremem. Kanımı deryalara kattılar, bu mürüvvetleri de bana ettiler. El-hükmü lillah.

Bende

Bî-çâre Pertevniyal”²⁰⁵

Esasında eşi II. Mahmud’dan itibaren üç padişah sayesinde en üst düzeyde varlığa ve nimetlere ulaşmış olduğu halde 1876’da oğluna karşı yapılan darbe ile dünyevi iktidarla birlikte imtiyazlarını da kaybetmesi nedeniyle dünya malıyla iktidarın gelip geçici olduğunu acı bir biçimde tecrübe eden ve kendisini hayattan çekerek ölüme hazırlıklı bir biçimde bekleyen Pertevniyal Valide Sultan, bu olayların yaşanmasından çok önce hazırlattığı bir vakfiye ile ölümünden sonra türbesindeki düzeni de yazılı olarak tespit eder. Daha önce hazırlattığı işleme puşidelerle şalların sandukası üzerine örtülmesini, şamdanlarla gülabdan ve buhurdanın sandukanın etrafına konulmasını, üç türbedarın gündüz ve gece yatsıya kadar nöbetleşe türbede Kur’an okuyup hatim indirmesini ve mübarek gecelerde her birinin birer hatmi tamamlayıp ayrıca sakal-ı şerifi de ziyarete açmalarını, kendi camiinde görevli on hademenin her gün sabah namazından sonra yarımşar cüz okuyarak haftada bir hatim indirmelerini kayıt altına alır.²⁰⁶

Değerlendirme

Bu makalede ön plana çıkarılan Pertevniyal Valide Sultan’ın kişiliğinin üç baskın özelliğinden müsrifliği ile devlet işlerine müdahil olmasının bürokrasi ve kamuoyu nezdinde çektiği tepkilerin, Sultan Abdülaziz’in iktidarını kaybedip trajik bir âkıbete uğramasında önemli bir paya sahip olduğu açıktır. Sarayda aldığı eğitimin izin verdiği ölçüde halkın işleriyle uğraşan ve doğasındaki yetenek ve

205 *Sergüzeştname*, vr. 178a-b; Baha Gürfirat, *a.g.mak.*, s. 59.

206 12 Mayıs 1868 (19 Muharrem 1285), VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr. 634, s. 156 vd; AKPVSE, nr. 4542.

kurnazlığıyla siyasi konularda şâyân-ı dikkat bir vukufiyet kesb eden Pertevniyal'ın Sultan Abdülaziz üzerinde kesin bir nüfuzu vardı. Kendisine duyduğu güven ve sevgiden ötürü iktidarını gönüllü bir biçimde annesiyle paylaşan padişah, pek çok işte ona danıştığı gibi tavsiyelerini de kendisine kılavuz edinir. Özellikle Sadrazam Âli Paşa'nın 1871'deki vefatından sonra iktidar merkezinin büyük ölçüde Bâbü'lî'den Saray'a kayması, diğer bir ifadeyle Saray'ın iktidar alanının genişlemesi üzerine Pertevniyal'ın önerilerinin hükümetin şekillenmesinde ve devlet işlerinin idaresi üzerinde etkili olduğu görülür. Abdülaziz ile Pertevniyal'ın, kendi isteklerine boyun eğen ve Rusya'nın İstanbul elçisinin etkisi altında kalan Mahmud Nedim Paşa'yı 1871'den itibaren iki kere sadarete taşımaları, Hüseyin Avni Paşa ile Âli Paşa'nın ekibine karşı rencide edici tavırlarda bulunmaları ve özellikle Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde (26 Ağustos 1875-11 Mayıs 1876) İstanbul'da Rus etkisinin artması gibi tercih ve tasarruflarının bürokrasi ve kamuoyunda geliştirdiği tepki, 1876'da iktidarı kaybetmelerinde mühim bir rol oynar. Nitekim darbe gecesi sabaha kadar uyuyamayan Sultan Abdülaziz'in, kendisini teselli etmeye çalışan annesini "hal'ime sebep sensin" diye azarlayıp terslediği iddiaları²⁰⁷ da bu tezimizi destekler.

Padişahın haremindedir (*harem-i hümayun*) cari mütevazı ve sade yaşama biçimi Sultan Abdülmecid döneminden itibaren dönüşüme uğradığı için dışarıya dönük Avrupa yaşam tarzının etkisinde olan haremın yeni yaşantı şeklinin öngördüğü gereksiz harcamaların yarattığı israf, dönemin saray kadınlarının günlük hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline gelir. Esasında bu dönemin alışkanlıklarını oğlunun padişahlığında da devam ettirip iktidarın imkânlarını sonuna kadar kullanan ve hemen her yıl tahsisatının üzerinde harcamalar yapan Pertevniyal, dış borç batağındaki maliyenin içinde bulunduğu kötü duruma aldırılmadan sarrafi aracılığıyla bulduğu paraları cömertçe harcar. İstanbul halkının tepkisini çekecek derecedeki müsriflikleri, o devirde yılın belli dönemlerinde İstanbul'u mesken tutan Mısır Valisi İsmail Paşa'nın ailesiyle ilişkiler bağlamında ortaya çıkar. Asker ve memur maaşlarının ödenemediği bir ortamda Sultan Abdülaziz ve valide sultanın hesapsız harcamaları doğal olarak üst düzey bürokrasiyi, askerleri ve kamuoyunu rahatsız ettiği için kendilerine karşı olan grubun güçlenmesine ve homurdanmalarının artmasına neden olur.

Eşi II. Mahmud zamanında başlattığı hayır faaliyetlerini Sultan Abdülmecid döneminde de sürdüren Pertevniyal, oğlu tahta geçip valide sultan olmasıyla birlikte

207 Mustafa Ali Uysal, "Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014, s. 170.

öncesiyle kıyas kabul etmez imkânlarla kavuşur. Sultan Abdülaziz, İstanbul'da ve taşrada bulunan bazı arazi, çiftlik ve arsaları vakıflarına gelir olmak üzere tahsis ettiği gibi, vakıflarına ve vakıf gelirlerine istisnai muafiyetler tanıyarak hayır işleri için gerekli bütün imkânları annesinin hizmetine sunar. Hayır işlerine olan ilgisini bilen İstanbul ve taşra halkının yörelerinde yaptırmak veya var olanı onartmak istedikleri cami, mektep, türbe ve çeşme gibi eserler için Pertevniyal'e başvurmadan geri durmadığı görülür.

Pertevniyal, kendisinden önceki valide sultanlar gibi, iktidarın sert ve katı yüzünün değil, yumuşak, sevecen ve anaç tarafının temsilcisi; borcundan dolayı hapse girenlerden, yangında evini kaybedenlere, muhacirlere, askerlere, tekke şeyhlerine, talebelere ve fakirlere varıncaya kadar zor durumda kalanların ilticagâhı ve yüzyıllardan beri ülkeye büyük hayır eserleri kazandıran geleneksel saray kadınları ve valide sultanlar zincirinin son halkası olur.

Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan

Öz ■ Bu makalede Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın hayatı ve faaliyetleri, kişiliğinin üç ana özelliği merkeze alınarak tamamen orijinal kaynaklara istinaden incelenmektedir. Birincisi, 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyıldaki valide sultanlar gibi oğlunun iktidarını sonuna kadar kullanıp devlet işlerine müdahale etmesi; ikincisi, memur maaşlarını ödeyemeyecek bir durumda olan dış borç girdabındaki hazinenin kötü durumuna aldırmaksızın sarrafi aracılığıyla bulduğu paraları fütursuzca harcaması ve üçüncüsü de, kendisinden önceki saray kadınları ve valide sultanlar gibi pek çok vakıf kurup fakirlere ve zor duruma düşmüş olanlara yardım etmesiydi. Bu makalenin temel tezi, Pertevniyal'ın fazla bilgi sahibi olmadığı devlet işlerine müdahil olmasının ve aşırı harcamalarının bürokrasi ve kamuoyu nezdinde çektiği tepkilerin Sultan Abdülaziz'in Mayıs 1876'da bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasında etkili olduğu yönündedir. Bununla birlikte iktidarın yumuşak ve anaç yüzünü temsil eden ve aynı zamanda fakir ve düşkünlerin ilticagâhı olan Pertevniyal Valide Sultan, bu özelliğiyle büyük vakıf eserleri vermiş saray kadınları ve valide sultanların son temsilcisi olarak ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pertevniyal Valide Sultan, Sultan Abdülaziz, iltimas, israf, hayırseverlik, vakıf, harem, saray kadınları.

Ek I

Voyvoda Çiftliği ile Londra Sefiri Kostaki Musurus Bey'in çiftliği arasında meydana gelen sorun üzerine Pertevniyal Valide Sultan tarafından kethüdasına yazılan ve kişiliğini ve devlet mekanizmasıyla iş görme biçimini gösteren ilginç mektubu.

“Atufetlü kethüda bey hazretleri,

Geçende ihsan-ı şâhâne buyurulup vakf-ı aliyemize tashih olunan Voyvoda Çiftliği'ne dair vürud eden tezkire-i sâmi ve i'lâmın nüsha-i sânisini birer birer kıraat eyledim. Cümlesi mâlumum oldu. Allah Allah taaccüp ettim. Yirmi sene bir, on sene bir yazıyorlar. Voyvoda Çiftliği otlak ve tarlalarını sürerken ve Voyvoda Çiftliği'ne mülhak denirken oraya dikkat olunmayıp da benim vakf-ı aliyeme tashih olunmuş yerler Kostaki Bey'in hatırı için alınıp kendine verilsin de bana ayrı yer verilsin. Bir vechile razı değilim, bir karış yerimi vermem, böyle ifade edesin, yahut tezkire yazasınız. Devletlü sadrıazam hazretlerine ve ayrı Kâmil Paşa hazretlerine de ifade edesiniz, Kostaki Bey'e de. Bizden bir sene evvel verilmiş, üç sene demek olur. Mukaddem içinde bulunan reayaların kâğıtları geldi. Ağlarlar, sızlanırlar, 'burası giderse dağılıcağız, bütün afaroz ederim' demişler. Bunları gördüm, ağlayıp sızlamasınlar diye nur-i aynım, şevketlü aslanım hazretlerine ifade ettim. 'Etrafiyle tahkik olunsun' diye irade buyurdular. Bâbîâli'ye birkaç memur gidecekti, gitmedi mi. Kâğıtlar geldiği vakit sizi çağırıp sual etmediler mi. Tezkire-i sâmidde mahalline kâğıt yazılmış gibi anlaşılır. Kâğıt yazılmış ise telgraf ile haber versinler, zerresine rızam yoktur. Dokunmasınlar bize, bir takım yer verilecekmiş, yerimizin yerine o yerleri onlara versinler. Ben istemem, böyle bildirip ne cevap alırsanız, bana acele yazasınız. İki senedir dahi ne lâyıkiyle ekilebildi ve ne mahsul alındı ve satıldı. Bir şey anlaşılmadı, bir vechile olamaz. Tezkire ile i'lâmı yine gönderdim yahut isterlerse tekrar Evkaf'tan sair iktiza eden mahallerden memurlar gitsin, bir teberdar dahi ben gönderirim. İ'lâma nazaran otuz senedir Voyvoda Çiftliği'ne mülhak olduğunu yazmışlar. Bunun üzerine şehadet etmişler, on sene ne demek, bu alalı on sene olmadı ki. O cevap verilmiş, yazdığım gibi icrasına himmet buyurasınız.”²⁰⁸

208 Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 2558.

Ek II

Pertevniyal Valide Sultan'ın oğlu Abdülaziz'in ölümünde dahli olanların Yıldız Mahkemesi'nde cezalandırılması dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı teşekkür mektubu

Atebe-i aliyye-i şâhâne ve südde-i seniyye-i mülûkanelerine ariza-i cariyeleridir ki,

Cenâb-ı Hak ve tekaddes hazretleri Kâbe-i muallâ ve resûl-i mücteba ve şehid-i Kerbelâ hürmetine eyyam-ı ömr-i ikbal ve hengâm-ı şevket-i iclâl-i şâhanelerini müzdad ve bilcümle âdây-ı bed-hâhları müzmahil ve makhur ve berbad eylesin âmin. Ateş-i zulm ü sitele derunumuzu sûzan ve tîg-i cevr ü gadr ile şirişk-i hûn-âlûd-ı çeşmimizi rîzan eyliyen ve beş seneden beru verây-ı perde-i tesettür ve ketm-mânde muhtefi ve pinhan bulunan hainlerin bu defa zâhire ihraciyle mahkeme-i kübray-ı adalette cinayet-i vakıalarını isbata hüsn-i muvaffakiyet-i seniyye-i cenâb-ı şâhâneleri bilcümle esdikay-ı devleti memnun ve şâdan ve hususa âzay-ı hanedanımızın kalb-i hazinlerini mâlâmâl-i meserret-i bî-pâyan eylemiş olduğundan cümlemiz serbezemin seccade-i teşekkür olarak dâvât-ı maruza-i mülûkâneleri kemal-i sıdk-ı kalb ve lisan-ı hulûs ile eda ve “Allahümme tekabbel” dua ve senaları îsal-i dergâh-ı isabet-gâh-ı cenâb-ı kibriya kılınmış ve hak-pây-ı hümayun-ı şâhânelerine bilfiil yüzümü ve gözümü sürerek îfay-ı vecibe-i teşekkür ve mahmedete malûm olan kiber-i sinn ü sâl ve nâtüvanî-i cism ve perişânî-i hal-i âcizanem mâni olduğundan liecli't-teşekkür işbu arz-ı hal-i âcizanemin takdimine cesaret olunmuş olmağla her halde emr ü ferman padişah-ı iskender-menkıbet ve şehinşah-ı farukî-madelet velinimet-i bîminnet efendimiz hazretlerindedir.

Pertevniyal²⁰⁹

209 İ.H.Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 1967, s. 335-336.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Atatürk Kitaplığı Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (AKPVSE).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d)*, nr. 27800; nr. 27802; nr. 27787.

BOA, İrade, Dahiliye (İ.DH).

BOA, İrade, Hariciye (İ.HR).

BOA, Mabeyn Evrakı (MB).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)

BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE).

Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II; Defter nr. 1811, 1812, 1818, 1820, 1828, 1830.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane ve Dökümantasyon Müdürlüğü Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVSE).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Vakfiye Defteri*, nr. 634; nr. 747.

Yazmalar

Âtıf Bey, *Hâtırat*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin, nr. 2671.

Sergüzeştname, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İbnülemin Yazmaları, nr. 3310, vr. 172a-178b.

Pertevniyal Valide Sultan'ın Vakfiyeleri, Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman Gazetesi Bölümü, nr. 193.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, c. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; XII, Ankara 1989; XIV, Ankara 1991; XV, Ankara 1993.

Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1944.

Akün, Ömer Faruk *Nâmık Kemal'in Mektupları*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

Akyıldız, Ali, "Osmanlı Saltanatı Veraset Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman*

- Türk Tesadüfleri*, Kemal Beydilli'ye Armağan, ed. Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, Berlin 2013, s. 509-537.
- Bamberg, Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892.
- Barışta, H. Örcün, "Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 245.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, c. II, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- Çark, Y., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.
- Çelik, Yüksel, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2006, XV, s. 25-64.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey 1963.
- Dener, Halit, *Süleymaniye Umum Kütüphanesi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1957.
- Doğın, Ayhan, "Pertevniyal Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, s. 244-245.
- Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. II, haz. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973.
- Gürfirat, Baha, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Hâtırâtı: Sergüzeştname", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 2, Kasım 1967, s. 57-59.
- Hochhut, Pia, "The Pious Foundation of Pertev Niyal-Remarks on the Steam Mill at Paşa Limanı (Üsküdar)", *Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Herausgegeben von Hans Georg Majer/Raoul Motika, Wiesbaden 1995, s. 129-135.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, V, s. 687-699.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. I, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1326.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyyesi, Hidematı, Menfa Hayatı, Tabsıra-i İbret*, c. I, neşr. Ali Haydar Midhat, Hilâl Matbaası, İstanbul 1325.
- Okçuoğlu, Tarkan, "Pertevniyal Valide Sultan Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, s. 246.
- Okutan, Hasan Tahsin, *Şebinkarahisar ve Civarı*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun 1949.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul 1960.
- Sadıkoğlu, Sevil, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları, 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayınları, İstanbul 1999.
- Sakaoğlu, Necdet, “Pertevniyal Valide Sultan”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, s. 245.
- Sarı, Nil, “Pertevniyal Valide Sultan’ın Medine-i Münevvere’de Yaptırdığı Hastahane”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1992, s. 63-71.
- Sarıbal, İsmet, “Sultan Abdülaziz’in Valideleri Pertevniyal Sultan’ın Muhacirlere Yardımları”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, Ankara 2014, II, s. 1-8.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. II, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.
- [Soku] Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene, Beşinci Murad’ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949.
- Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, c. I, Maarif Basımevi, İstanbul 1943.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Uysal, Mustafa Ali, “Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Yıldız, Mehmet, “Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugénie Onuruna Verilen Muhteşem Ziyafetler (1869)”, *Milli Folklor*, (2014), Sayı 102, s. 124-137.

Gazeteler

Basiret.

Ceride-i Havadis

La Turquie.

Şark.

Takvim-i Vekayi

Terakki.

Tercüman-ı Hakikat.

The Eastern Express.